

Compiling and presenting the national strategy of the Islamic Republic of Iran based on its geopolitical characteristics

hassan kamran dastjerdi¹ | ali akbar razavi hosseinabad^{2✉} | Kyomarth yazdanpanah³

1. Professor of Political Geography, Faculty of Geography, University of Tehran, Iran. E-mail: hkamran@ut.ac.ir

2. Corresponding author, phd Student, Tehran, Iran . E-mail: a.razavi7110@gmail.com

3. Assistant Professor, Faculty of Geography, University of Tehran, Iran. E-mail: Kyazdanpanah@ut.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received 2023/06/18 Received in revised 2023/11/28 Accepted 2023/12/13 Published 2023/12/14 Published online 2026/03/21 Keywords: National strategy, geopolitics of Iran, foreign policy.	The country of Iran, with its geopolitical foundations, which is influenced by its geography, has always been the focus of the countries of the world, especially the world powers, throughout history. The use of this capacity and conditions for the economic prosperity of the country depended on the ability of the statesmen and the type and structure of the government systems in formulating foreign policy, and how effective they were in changing the social environment and the way of economic livelihood of the people. In a fundamental and theoretical way, this thesis has analyzed the formulation and presentation of the national strategy of the Islamic Republic of Iran based on its geopolitical characteristics. The results of this research show that the spirit that governs it according to the structure it entails (statehood), is economic regardless of geographical and geopolitical infrastructure, and this field of foreign policy has not only failed to achieve success, but is also passive. And it has become introspective and stopped from being effective and dynamic. While looking at Iran's geopolitical and geographical foundations, we find that its geopolitical position does not have a global effect and is not below the regional level.
Cite this article: kamran dastjerdi, hassan., razavi hosseinabad, ali akbar., & yazdanpanah, Kyomarth. (2026). Compiling and presenting the national strategy of the Islamic Republic of Iran based on its geopolitical characteristics. <i>Applied Researches in Geographical Sciences</i>, 26 (80), 130-159. DOI: http://dx.doi.org/10.61882/jgs.26.80.11	
© The Author(s). Publisher: Kharazmi University DOI: http://dx.doi.org/10.61882/jgs.26.80.11	

Extended Abstract

Introduction

The country of Iran, with its geopolitical foundations influenced by its unique geography, has historically been the focus of world powers. Utilizing this capacity for economic prosperity depends on the ability of statesmen and the structure of government systems in formulating foreign policy. Currently, the geopolitical space of the Islamic Republic of Iran is considered a securitized space, driven by factors such as peak oil production, the resurgence of Shia geopolitics, terrorism, and nuclear issues. Despite possessing a geopolitical position that is not below the regional level and holds global effect, Iran's foreign policy spirit remains economic yet passive, introspective, and ineffective, largely ignoring geographical and geopolitical infrastructure. This research addresses the critical question of why Iran's foreign policy, despite its strategic position, has led to an economy incompatible with its geopolitical status, and how a national strategy can be compiled to achieve influence in the international political economy while maintaining independence.

Material and Methods

This research is fundamental and theoretical in nature, analyzing the formulation and presentation of the national strategy of the Islamic Republic of Iran based on its geopolitical characteristics. The data was collected using a library-based method, utilizing written sources including books, articles, and internet sites. The study enumerates the foundations and components of the country's geopolitics to achieve a foreign policy that strengthens the economy. The analytical approach focuses on how adopting these geopolitical foundations in foreign policy strategy can influence the international environment politically and culturally, and impact the international and near-peripheral political economy economically.

Results and Discussion

The findings indicate that Iran's geopolitical position includes mastery over the strategic Strait of Hormuz, long coasts in the Persian Gulf, and placement at the center of the world's energy ellipse (Heartland). Iran holds the second-largest gas reserves globally and acts as a critical transit corridor connecting energy producers in Central Asia to consumers in Europe and Asia. However, the current economy is state-led, introverted, and highly vulnerable. The research highlights several strategic necessities: First, enhancing diplomatic power to achieve win-win solutions in regional and international issues, learning from the JCPOA experience. Second, creating a balance between national capabilities and regional commitments to avoid excessive costs, citing the Soviet Union as a cautionary tale. Third, strengthening economic diplomacy consistent with Iran's geopolitical position to influence regional geo-economic developments. This involves attracting foreign investment in oil and gas sectors, which serves as a deterrent for national security.

Furthermore, the study discusses regional dynamics. Relations with Turkey should be based on tolerance and economic exchange to prevent geopolitical tensions. Linking India's needs for space and energy to Iran's capabilities can enhance geopolitical weight, particularly

through the Chabahar port and energy pipelines. Expanding relations with the Far East under an Asian geo-economic paradigm is vital for sustainable security. Regarding Europe, Iran should utilize tactical competitions between the EU and the US, de-securitizing relations and separating political-security issues from economic-trade matters. In terms of security, combating terrorism (Daesh) requires regional alliances, particularly with Russia, to prevent unipolar dominance. The implementation of the JCPOA provides a new geopolitical capacity, but regional calm is essential. The research argues that current foreign policy is often ideologically driven rather than based on national interests, leading to gaps between economic foundations and geopolitical realities.

Conclusion

The prominent aspect of foreign policy and its economic foundations in any country must utilize geographical and geopolitical components. If countries design their economy without attention to geopolitics, it becomes passive and vulnerable. The results show that the spirit governing Iran's foreign policy is currently disconnected from its geopolitical infrastructure. To achieve a national strategy compatible with high-level foreign policy goals, Iran must define its geopolitical codes with an economic approach. This requires shifting from an introverted to an extroverted economy, linking national economic elements with the international political economy. Foreign policy must be organized to understand the international system bilaterally and multilaterally, mobilizing environmental capacities and geo-economic foundations for national development. Specifically, Iran must prioritize public satisfaction as the base of national security, balance regional commitments, attract foreign investment, and maintain balanced relations with all global actors rather than leaning exclusively East or West. Ultimately, aligning foreign policy with geopolitical realities is essential for national prosperity and stability.

تدوین و ارائه استراتژی ملی جمهوری اسلامی ایران بر اساس ویژگی‌های ژئوپلیتیکی آن

حسن کامران دستجردی^۱، علی‌اکبر رضوی حسین‌آباد^۲، کیومرث یزدان پناه درو^۳

۱. جغرافیای سیاسی، جغرافیا، تهران، ایران. رایانامه: hkamran@ut.ac.ir @mail.com
۲. نویسنده مسئول، دانشجوی جغرافیای سیاسی، جغرافیا، تهران، ایران رایانامه: a.razavi7110@gmail.com
۳. جغرافیای سیاسی، جغرافیا، تهران، ایران. رایانامه: Kyazdanpanah@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله:	کشور ایران با بنیان‌های ژئوپلیتیک ^۱ که متأثر از جغرافیای آن است، در طول تاریخ همیشه
مقاله پژوهشی	موردتوجه کشورهای جهان و به ویژه قدرت‌های جهانی بوده است. استفاده از این ظرفیت
تاریخ دریافت:	و شرایط در جهت رونق اقتصادی کشور بستگی به توانایی دولتمردان و نوع و ساختار
۱۴۰۲/۰۳/۲۸	نظام‌های حکومتی در تدوین سیاست خارجی داشته است که چقدر توانسته‌اند در جهت
تاریخ بازنگری:	دگرگونی فضای اجتماعی و شیوه معیشت اقتصادی مردم مؤثر باشند. از این رو این پژوهش
۱۴۰۲/۰۹/۰۷	با شیوه بنیادی و از نوع نظری به تحلیل تدوین و ارائه استراتژی ملی جمهوری اسلامی
تاریخ پذیرش:	ایران بر اساس ویژگی‌های ژئوپلیتیکی آن پرداخته است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد
۱۴۰۲/۰۹/۲۲	که روح حاکم بر آن با توجه به ساختاری در که بر آن مترتب است (دولتی بودن)، اقتصادی
تاریخ انتشار:	بدون توجه به زیرساخت‌های جغرافیایی و ژئوپلیتیکی است و این عرصه سیاست خارجی
۱۴۰۲/۰۹/۲۳	نه تنها نتوانسته موفقیت کسب نماید بلکه منفعل و درون‌نگر شده و از تأثیرگذاری و پویایی
تاریخ انتشار آنلاین:	باز مانده است. در حالی که با نگاهی به پایه‌های ژئوپلیتیک و جغرافیای ایران در می‌یابیم
۱۴۰۵/۰۱/۰۱	که موقعیت ژئوپلیتیک آن اثرگذاری جهانی و در پایین‌تر از سطح منطقه‌ای نمی‌باشند.
کلیدواژه‌ها:	
استراتژی ملی،	
ژئوپلیتیک ایران،	
سیاست خارجی.	

استناد: کامران دستجردی، حسن؛ رضوی حسین‌آباد، علی‌اکبر؛ و یزدان پناه درو، کیومرث (۱۴۰۵). تدوین و ارائه استراتژی ملی جمهوری اسلامی ایران بر اساس ویژگی‌های ژئوپلیتیکی آن. *تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی*، ۲۶ (۸۰)، ۱۵۹-۱۳۰.

<http://dx.doi.org/10.61882/jgs.26.80.11>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه خوارزمی تهران.

^۱. geopolitics

مقدمه

یکی از شاخص‌های سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، امنیت‌گرایی و نگرانی دائمی از به خطر افتادن امنیت ملی است. «امنیت ملی» معمولاً بر اساس نگرش جامعه نسبت به ایمنی و بقای خود تعریف می‌شود. تعاریف فرهنگ‌های لغت از مفهوم امنیت یا احساس آزادی «آزادی از ترس» یا «احساس ایمنی» که ناظر بر امنیت مادی و روانی است، تأکید دارند (ماندل، ۱۳۷۷: ۴). هر کشوری برای پی‌گیری سیاست‌های امنیت ملی خود ناچار از داشتن درک روشنی از استراتژی ملی خود است. این ضرورت باعث می‌شود تا مفهوم «استراتژی» و به تبع آن «استراتژی ملی» به‌دقت به تبیین درآید (ولی پورزرومی، ۱۳۸۳: ۳۴). همان‌طور که در فصل پیش‌گفته شد، منظور از استراتژی امنیت ملی، سیاست و الگوهایی است که از طریق آن کشور در صدد فراهم آوردن شرایط لازم برای تأمین امنیت ملی خود می‌باشد با توجه به چگونگی نگرش کشورها به موضوع امنیت ملی خود، این سیاست‌ها متفاوت خواهد بود.

در حال حاضر فضای ژئوپلیتیکی جمهوری اسلامی ایران، فضایی امنیتی شده محسوب می‌شود. این وضعیت ناشی از مواردی از جمله فرا رسیدن نقطه اوج تولید نفت، ظهور و احیای ژئوپلیتیک شیعه، گسترش تروریسم^۲ در منطقه، تداوم مناقشه اعراب و اسرائیل و بحث خاورمیانه هسته‌ای است. ژئوپلیتیک ایران بسیار وسوسه‌انگیز است. به همین دلیل قدرت‌های بزرگ همواره در تلاش بوده‌اند تا مزیت‌های این ژئوپلیتیک را به خدمت استراتژی‌های کلان خود درآورند. جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان کشوری آزاد و مستقل و به دلیل موقعیت ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک همواره در تحولات منطقه‌ای و بین‌المللی تأثیرگذار بوده است. صدور تفکر مقاومت و مبارزه با استعمار، امپریالیسم^۳، استبداد و خودکامگی و پیشرفت‌های علمی و تکنولوژیک و نیز نهضت مشروطه، ملی شدن صنعت نفت و انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ ه.ش در بعد داخلی و مقاومت ۸ ساله [دفاع مقدس] و مدیریت بحران هسته‌ای در سطح منطقه‌ای و بین‌المللی از نمونه‌های بارز و تاریخی این نقش‌آفرینی‌هاست. در این راستا، جمهوری اسلامی ایران به شکل عملی و عینی، برخی کشورهای اسلامی غرب آسیا را پس از چندین دهه از انزوا و سکون خارج کرده و به سوی همگرایی سوق داده و انرژی آزادشده آن‌ها را به‌عنوان موتور محرکه همه تحولات و خیزش جریان‌ها و جنبش‌های اسلامی درآورده و مردم مسلمان منطقه به‌ویژه غرب آسیا را نسبت به حق‌وحقوق و توانایی‌های خود آگاه کرده است (بیوک، ۱۳۹۷: ۱۲۰).

از سوی دیگر طلسم شکست‌ناپذیر بودن غول استعمار و امپریالیسم را ابطال کرده و این مسئله خود جسارت و اعتمادبه‌نفس را به ملت‌های مسلمان و به‌ویژه غرب آسیا بازگردانده است. همچنین در فرآیند ظهور، توسعه و تثبیت خود به عامل منحصر به فردی در احیاء، پایداری و توسعه بیداری اسلامی و در شرایط کنونی به مرکز سامانده همگرایی اسلامی در منطقه غرب آسیا تبدیل شده است. ملت‌های مسلمان منطقه و جریان‌های فعال متأثر از متن مردم جوامع اسلامی، شعائر و شعارهای انقلابی ایران اسلامی مانند جهاد و شهادت و ایثار را به‌عنوان اصول اساسی مبارزاتی خود پذیرفته‌اند و گروه‌های منسجم و سازمانی کوچک و بزرگ تحت عنوان جنبش‌های اسلامی با استناد و با اعتقاد به اسلام در سطح محلی، ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی ظاهر شده‌اند. لذا باید پذیرفت همگرایی منطقه غرب آسیا با عنوان یک آگاه جمعی تحت نفوذ جغرافیایی و وزن ژئوپلیتیکی جمهوری اسلامی ایران در شرایط کنونی تبدیل به یک رفتار سیاسی شده و در قالب یک ایده سیاسی ساماندهی شده است (رمضانی، ۱۳۷۹). امروز جنگ با تروریسم، محور اساسی استراتژی‌های نظامی و امنیتی قدرت‌های بین‌المللی و منطقه‌ای شده است. تروریسمی که از جنبه‌های پنهان و پیچیده‌ای برخوردار است و هیچ‌گونه توافقی در مورد مفهوم و مصداق آن میان بازیگران سیاسی وجود ندارد. تحولات منطقه بیانگر آن است که در روند جنگ با تروریسم، رویکردهای سیاسی به راحتی در دسترس نیستند و به نظر می‌رسد دشمنان محور مقاومت، استراتژی‌های امنیتی و نظامی خطرناک‌تری را در دستور کار قرار داده‌اند. در چنین شرایطی که به نظر می‌رسد ایران نیازمند اتخاذ استراتژی‌های مؤثرتر و کارآمدتری در جنگ با تروریسم است، کاملاً بدیهی است که به استفاده از مزیت‌های ژئوپلیتیکی خود روی آورد. در طول

2. terrorism

3. imperialism

تاریخ، ایران به دلیل موقعیت ژئوپلیتیکی که دارد، در اتخاذ استراتژی‌های ژئوپلیتیکی با آسیب‌های جدی مواجه بوده است (ثقفی عامری، ۱۳۹۰: ۱۵۷)

مخمسه ژئوپلیتیک ایران و این واقعیت که ایران هم در جبهه‌های غربی و هم در شرق با سد روبه‌روست، به معنی آن است که هرگونه تلاش از سوی ایران برای فرار از این زندان، به‌عنوان تلاش برای توسعه‌طلبی و امپریالیسم ترجمه می‌شود. زمانی که صدام حسین قبل از تهاجم به کویت، در شیخ‌نشین‌های خلیج فارس خرابکاری می‌کرد، هیچ‌کس این اقدامات را مداخله جویی غیرقانونی خطاب نمی‌کرد، اما ایران حتی نمی‌تواند در بحرین یک مدرسه یا مسجد داشته باشد، بدون آنکه متهم به تروریسم شود. راه این تغییر آن است که ایران رهیافت و رویکردی پراگماتیک^۴ و نه ایدئولوژیک در سیاست خارجی خود داشته باشد. ایران حتی با توجه به آن‌که ناخودآگاه و به‌واسطه آنکه برخی از کشورهای منطقه در امور ایران مداخله می‌کنند، باید از درگیری و گرفتاری در مسائلی که ویژه منافع امنیتی آن را تهدید نمی‌کند، پرهیز کند.

حوزه اعتبار سیاسی داخلی و اجماع ملی نیز در چهار دهه پس از انقلاب، فراز و نشیب‌های متعددی را سپری کرده است. نظام سیاسی و نخبگان حاکم بر آن بر وجه مردمی بودن جمهوری اسلامی تأکید می‌کنند. انتخابات با میزان مشارکت بالا، نشانه قوت نظام و عدم مخالفت مردم با آن معرفی می‌شود اما مشارکت سیاسی هدایت‌شده بیشتر مطلوب نظام است تا مشارکت سیاسی به صورتی که خلاف موازین انقلاب و اسلام باشد و یا از کنترل و نتایج مشخص خارج شود. گرچه نظام سیاسی برای مقابله با بحران‌های امنیت ملی انعطاف زیادی نشان داده اما هنوز در بسیاری اصول و قوانین (مانند حجاب اسلامی، صلاحیت‌های اعتقادی و مسائل منكراتی) به‌عنوان مبنای هویتی نظام پایداری دارد و آن‌ها را مساوی با امنیت ملی تعریف می‌کند. همین مسائل شاید کانون‌های ناامنی در این حوزه باشد (فهیمی، ۱۳۹۶: ۳۹).

بدیهی است برای کشوری با چنین هدف بزرگی اقتصاد و سیاست یک اصل مهم است باید متناسب با آن باشد؛ یعنی از نظر اقتصادی نیز جایگاه کشور حداقل در مقیاس منطقه‌ای باید به جایگاه ام‌القرایی صعود کند، اما چیزی که تاکنون روشن شده این است که سیاست خارجی در بهره‌گیری از موقعیت کشور در عرصه اقتصادی چندان موفق عمل نکرده است. پرسشی که به ذهن می‌رسد و دغدغه اصلی پژوهشگر نیز هست این است که چرا سیاست خارجی کشور ایران با این موقعیت، به جای اینکه به اقتصادی اثرگذار در محیط بین‌الملل دست یابد و رونق اقتصادی در داخل را فراهم آورد، به اقتصادی نامتناسب با جایگاه ژئوپلیتیک و منفعل تبدیل شده است که آسیب‌پذیری بالایی در برابر نوسانات اقتصاد سیاسی بین‌الملل دارد. با این وجود، جمهوری اسلامی ایران ضمن نگاه ایدئولوژیک با تکیه بر بنیان‌های ژئوپلیتیک و دیگر عوامل جغرافیایی موقعیت‌ساز که پایه‌های اقتصاد سیاسی آن می‌باشد، چگونه می‌تواند با تدوین یک سیاست خارجی در اقتصاد سیاسی بین‌الملل اثرپذیری و اثرگذاری داشته باشد و ضمن استقلال، موجبات رفاه کشور را فراهم آورد. روشن‌تر آنکه، جمهوری اسلامی با در پیش گرفتن چه استراتژی در سیاست خارجی می‌تواند به اقتصادی متناسب با بنیان‌های ژئوپلیتیک دست یابد و در محیط نزدیک پیرامون و بین‌الملل اثرگذار باشد.

با این اوصاف انجام پژوهش حاضر از چند جهت ضروری به نظر می‌رسد.

۱. ژئوپلیتیک کشور و قرار گرفتن آن در منطقه‌ای که روندهای امنیت ساز، هنوز در بستر سنتی (و یا نیمه مدرن) تعریف می‌شوند؛

۲. موقعیت کشور در شبکه ارتباطات جهانی و تولید تهدیدات سخت‌افزاری (افزون بر تهدیدات نرم‌افزاری و یا تهدیدات نامتقارنی که بازیگران توسعه‌یافته، ادعای ناامنی از ناحیه آن‌ها را دارند)، که اقتضای برنامه‌ریزی‌های استراتژیک متعارف را احساس می‌کنند؛

۳. وجود الگوهای اصلاحی از برنامه‌ریزی استراتژیک در کشور ایران باعث توسعه دانش در این زمینه می‌شود که پیشتر به‌عنوان یک کمبود و نارسایی در تحقیقات پیشین به آن اشاره شد.

^۴. Pragmatic

۴. به محققان بعدی نیز کمک می‌کند که با توجه به نتایج به دست آمده از این تحقیق مطالعه‌های گسترده‌تری در جامعه‌ها و با متغیرهای متفاوت‌تری انجام دهند.

مبانی نظری

تعریف ژئوپلیتیک

ژئوپلیتیک به عنوان «تأثیر عوامل جغرافیایی بر سیاست و روابط دولت‌ها». از این دیدگاه سیاست به‌طور کلی و روابط بین‌الملل به‌طور خاص تحت تأثیر عوامل و متغیرهای جغرافیایی قرار دارد و ژئوپلیتیک به مطالعه الگوهای تأثیر این عوامل بر سیاست و روابط بین‌الملل می‌پردازد (حافظ نیا، ۱۳۹۳: ۱۸).

مفهوم ژئوپلیتیک بیانگر حیطه‌های از بررسی جغرافیایی است که عامل فضا را در شناخت چگونگی شکل‌گیری روابط بین‌الملل مهم تلقی می‌کند (انصاری زاده، ۱۳۹۳: ۶۳).

سپایکمن نیز از ژئوپلیتیک تعریفی این‌چنین ارائه می‌کند: ژئوپلیتیک یعنی برنامه‌ریزی برای سیاست‌های امنیتی یک کشور با توجه به پدیده‌های جغرافیایی است (Karabulut, ۲۰۰۵: ۱۱).

ثری با عنوان ژئوپلیتیک راه‌های رسیدن به قدرت، منتشر در سال ۲۰۹۹، ژئوپلیتیک را چنین تعریف می‌کند: ژئوپلیتیک یعنی مطالعه نحوه ارتباط بین هدایت سیاسی یک قدرت با برد بین‌المللی و چهارچوب جغرافیایی عملکرد آن (عزتی، ۱۳۷۹: ۵).

سیاست خارجی و اقتصاد

سیاست خارجی هر کشوری که نتیجه تعامل، مواجهه و ترکیب عوامل گوناگون داخلی و خارجی نظیر شرایط جغرافیایی و اقلیمی، تجارب تاریخی، ترکیب قومی، ماهیت نظام سیاسی، توانایی‌ها و محدودیت‌های اقتصادی و نظامی و سرانجام، ماهیت نظام سیاسی بین‌المللی و منطقه‌ای است و آنرا تداوم سیاست داخلی کشور دانسته‌اند، امری پیچیده است و نباید به شکل خام و یک‌سویه باشد، چرا که عرصه خارجی عرصه‌ای در اختیار کشور نیست، پس باید ضمن شناخت بازی، واحد سیاسی یا باید با آن محیط تبادیل داشته باشد، یا با افزایش توانمندی خود، آن را تحت تأثیر قرار داد. در همین ارتباط، سیاست خارجی می‌تواند یک استراتژی و یا برنامه‌ای از فعالیت‌ها تعریف گردد که توسط تصمیم‌گیران یک کشور در برابر کشورهای دیگر و یا نهادهای بین‌المللی انجام شده تا به اهدافی که بنام منافع ملی آن کشور خوانده می‌شود، برسند.

منطقه و منطقه‌شناسی در ژئوپلیتیک

در منطقه جغرافیایی طبیعی اگر مالک فعالیت‌های اقتصادی غالب و اصلی باشد منطقه اقتصادی است. اگر عوامل صرفاً فرهنگی مانند زبان، مذهب و غیره منظور باشد منطقه اجتماعی و فرهنگی است. اگر تمام این عوامل به حساب آورده شود منطقه جامع جغرافیایی است. تعدادی از جغرافیدانان از جمله "استانبوری" مناطق جغرافیایی را در مختصات طبیعی خاص توصیف می‌نماید. مشکل اساسی در جغرافیا حل نشدن مفهوم منطقه و ناحیه است.

تعاریف: واژه یا اصطلاح «منطقه» در جغرافیای سیاسی به گونه تصادفی استفاده نمی‌شود این واژه یا اصطلاح به یک فضای جغرافیایی که از یک سلسله پدیده‌های مشابه و عوامل پیوند دهنده اجزاء تشکیل دهنده آن محیط برخوردار باشد، هم از نظر محیط فیزیکی و هم از دید محیط انسانی منطقه گفته می‌شود. شناخت منطقه‌شناسی و مطالعه مناطق جدا از هم یکی از روش‌های شناخت جهان ژئوپلیتیک است. یک منطقه در جغرافیا هنگامی قابل تشخیص و برخوردار از یک ماهیت جغرافیایی یکپارچه و متمایز از دیگر مناطق است که عوامل پیوند دهنده اجزاء آن به‌خوبی آشکار و قابل تشخیص و شناسایی باشد. از نظر محیط فیزیکی، یک منطقه باید محیط یکپارچه‌ای باشد، یا دست کم، دارای ویژگی‌های جغرافیایی و استراتژیک مشابهی باشد، از جمله واقع شده در یک محیط بیابانی، مثل کشورهای صحرای آفریقا، واقع شدن در یک فالت پهناور، مانند کشورهای فالت ایران (ایران افغانستان و بخش مهمی از آسیای مرکزی)؛ واقع شدن در یک شبه‌قاره مانند کشورهای شبه‌قاره هند، (هندوستان، بنگلادش، پاکستان، سریلانکا، نپال و بوتان)؛ واقع شدن در یک شبه‌جزیره مانند کشورهای شبه‌جزیره

عرب، عربستان سعودی، یمن، کویت، بحرین، قطر، عمان و امارات متحده عربی) یا کشورهای شبه جزیره بالکان یا شبه جزیره ایبری (اسپانیا و پرتغال)؛ واقع شدن بر گرد یک دریا، مانند کشورهای خلیج فارس (ایران، عراق، عربستان سعودی، کویت، بحرین، قطر، عمان و امارات متحده عربی)، واقع شدن در یک سرزمین کوهستانی، مانند کشورهای آلپ (ایتالیا، اتریش و سوئیس) یا کشورهای قفقاز (گرجستان، ارمنستان، آذربایجان، نخجوان، چچن و داغستان) و قرار گرفتن در بخش پایانی یک قاره، مانند کشورهای آسیای جنوب خاوری (کره جنوبی و شمالی، ویتنام، تایلند و فیلیپین) واقع شدن در یک نیم قاره، مانند کشورهای آمریکای جنوبی (ونزوئلا، برزیل، آرژانتین و شیلی) برخی اندیشمندان در علوم سیاسی مانند بری بوزان و همکارانش در کتاب مردم، حکومت و ترس منطقه از دیدگاه پیچیدگی‌های امنیتی می‌بینند. وی در کتاب یاد شده منطقه را چنین تعریف کرده است: منطقه عبارت است از گروهی از کشورها که نگرانی‌های اولیه امنیتی آن‌ها تا آن اندازه در ارتباط نزدیک هم است که امنیت ملی هر یک از آن‌ها جدا از امنیت ملی آن دیگری تصور شدنی نیست (مجتهدزاده، ۱۳۹۱: ۱۷۹).

دولت‌های خاورمیانه نه تنها فاقد یک چشم‌انداز ژئوپلیتیک مجرد هستند بلکه دارای انواع دیدگاه‌هایی هستند که تحت تأثیر تاریخ، ایدئولوژی سیاسی و مکان جغرافیایی شکل گرفته‌اند. از آن جا که این مدل‌ها پیوسته به‌عنوان چارچوب توجیهی مسائل ژئوپلیتیک منطقه استفاده می‌شود، لذا تحلیل جایگاه منطقه خاورمیانه در چارچوب این مدل‌ها، اهمیت مکانی - سرزمینی و موقعیت سوق‌الجیشی منطقه خاورمیانه را در نظام بین‌الملل آشکار می‌سازد. این احساس که زمانی خاورمیانه مرکز جهان اسلام بوده است با این واقعیت تقویت می‌شود که یهودیت، مسیحیت و اسلام که پیروان آن‌ها بیش از نیمی از جهان را شامل می‌شود، از خاورمیانه برخاستند، نشان دهنده نمایه‌ای مهم از این هارتلند مهم جهانی است.

روش پژوهش

این پژوهش با شیوه بنیادی و از نوع نظری به تحلیل تدوین و ارائه استراتژی ملی جمهوری اسلامی ایران بر اساس ویژگی‌های ژئوپلیتیکی آن پرداخته است و اطلاعات آن کتابخانه‌ای و با استفاده از منابع مکتوب شامل کتب و مقالات و سایت‌های اینترنتی گردآوری شده است. در این مقاله با بر شمردن بنیان‌ها و مؤلفه‌های ژئوپلیتیک کشور جهت دستیابی به سیاست خارجی که تقویت کننده اقتصاد جمهوری اسلامی ایران باشد، پرداخته است که بتوان با در پیش گرفتن این بنیان‌ها در استراتژی سیاست خارجی نه تنها از نظر سیاسی و فرهنگی بر محیط بین‌الملل اثرگذار بود بلکه از نظر اقتصادی بر اقتصاد سیاسی بین‌الملل و نزدیک پیرامون اثرگذاری داشت.

یافته‌ها

جایگاه ژئوپلیتیکی جمهوری اسلامی ایران

کشور ایران با بنیان‌های ژئوپلیتیکی‌اش که متأثر از جغرافیای آن است، در طول تاریخ همیشه مورد توجه کشورهای جهان و به ویژه قدرت‌های جهانی بوده است. استفاده از این ظرفیت و شرایط در جهت رونق اقتصادی کشور بستگی به توانایی دولتمردان و نوع و ساختار نظام‌های حکومتی در تدوین سیاست خارجی داشته است که چقدر توانسته‌اند در جهت دگرگونی فضای اجتماعی و شیوه معیشت اقتصادی مردم مؤثر باشند. با جهانی شدن اقتصاد، بنیان‌های ژئوپلیتیک ایران بیش از پیش مورد توجه قرار گرفت و ایران ناگزیر وارد چرخه دیگری از حیات سیاسی و اقتصادی خود شد که نمی‌توانست بی‌نیصیب از تحولات اقتصاد سیاسی بین‌الملل باشد. به گونه‌ای که خارج از مرزها و بر وابستگی و پیوند اقتصادی و گاه سیاسی متقابل ابزارهای کنترل فرآیندهای اقتصادی آن، ایران با دیگر دولت‌ها فراهم و به صورت یک‌طرفه تعریف و تحمیل شود. بدین ترتیب، اقتصاد ایران از نظر جهانی به اقتصادی دولتی، درونگرا، با درجه آزادی اقتصادی بسیار ضعیف و خطرپذیری ملی بسیار بالا تبدیل شده است. به عبارت دیگر دولت ایران در عرصه اقتصاد سیاسی بین‌الملل از این شرایط و موقعیت ژئوپلیتیک به‌عنوان ابزاری برای بهینه‌سازی ثروت و افزایش قدرت ملی کشور نتوانسته بهره‌برداری کند (سجادپور و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۱). در حالی که ارزش ژئوپلیتیکی ایران به حدی است که هرگونه تغییری در حاکمیت آن می‌توانسته است موازنه و جهانی را برهم زند. این موقعیت قدرت آفرین بدون شناخت مؤلفه‌ها و بنیان‌های ژئوپلیتیک امکان‌پذیر منطقه‌ای نیست، بنابراین، در ادامه

تلاش بر این است تا مهم‌ترین این مؤلفه‌ها که استراتژی‌های سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران می‌بایست بر آن متکی باشد، اشاره شود.

تسلط بر تنگه راهبردی هرمز و داشتن سواحل طولانی در خلیج فارس و دریای عمان

در اختیار داشتن تنگه هرمز و برخورداری از موقعیت گذرگاهی، ایران را مسلط بر مهم‌ترین و بزرگ‌ترین گلوگاه انرژی جهان کرده است. در اهمیت تنگه هرمز همین بس که می‌توان گفت برای ایران و جهان صنعتی آمیزه‌ای از جغرافیا، انرژی، اقتصاد و امنیت است که با موقعیت حساس خود می‌تواند هم فرصتی برای امنیت اقتصادی و نظامی باشد و هم تهدیدی برای امنیت در همه ابعاد برای ایران و جهان به شمار رود. به عبارتی دیگر، تنگه هرمز یکی از عرصه‌های تنفسی جهان از نظر اقتصادی و به دنبال آن امنیتی است که ایران با تسلط بر آن می‌تواند در جهت مدیریت اقتصادی و سیاسی خود از این موقعیت به‌خوبی استفاده کند و جهان صنعتی گریزی برای پذیرش این جایگاه ایران ندارند؛ بنابراین، این تنگه یکی از واقعیت‌های اقتصاد سیاسی جمهوری اسلامی ایران است که می‌تواند موجبات رشد و پیشرفت آن را فراهم کند و ایران را به اقتصاد نظام جهانی پیوند دهد. گذشته از این، ایران در جنوب کشور از سواحل طولانی برخوردار است و این موقعیت باعث شده که بر نیمی از خلیج فارس مسلط باشد. از این رو، این سواحل نقش مهمی در صادرات و واردات کالاها بازی نموده‌اند، به گونه‌ای که تاکنون ۹۳ درصد صادرات و ۹۷ درصد واردات جمهوری اسلامی از طریق این سواحل به ویژه خلیج فارس انجام می‌پذیرد (کریمی‌پور، ۱۳۹۶: ۱۳۲). تنگه هرمز به دلیل واقع شدن ایران در کانون کریدور و مسیر انتقال انرژی به اروپا و نیز مجاورت با بزرگ‌ترین کریدور انتقال انرژی جهان، محل عبور ۴۰ درصد صادرات انرژی جهان است (کلاره^۵، ۲۰۱۶: ۴)؛ که با این وجود می‌تواند نقش راهبردی برای قرار گرفتن در کانون بیضی انرژی جهان ایران در ساختار نوین اقتصاد سیاسی بین‌الملل و ترانزیت انرژی منطقه و جهان ایفا کند.

قرار گرفتن در کانون بیضی انرژی جهان

با تحولات صورت گرفته در رویکردهای ژئوپلیتیکی و اهمیت یافتن منابع نفت و گاز در معادلات جهانی، ایران در کانون منطقه‌ای قرار گرفته است که در تولید و انتقال نفت و گاز جهان نقشی حیاتی ایفا می‌کند. به گونه‌ای که از نظر کارکرد به مانند قلب جهان عمل می‌کند، زیرا ایران بین دو انبار انرژی جهان یعنی خلیج فارس و دریای خزر قرار دارد و موقعیت بی‌بدیلی در این عرصه در جهان دارد. بر همین مبناست که جفری کمپ^۶ متأثر از نظریه هارتلند^۷ مرکزی مکیندر^۸، از این منطقه به‌عنوان بیضی انرژی و یا هارتلند انرژی یاد می‌کند (کمپ، ۱۳۹۳: ۱۴). با توجه به تقاضای روزافزون برای انرژی، ایران به‌عنوان یکی از مهم‌ترین تولیدکنندگان انرژی نقش تعیین‌کننده‌ای را بر عهده دارد. از نظر حجم منابع انرژی (سوخت‌های فسیلی) ایران با ذخایر گازی اثبات شده ۲۶/۵ تریلیارد مترمکعبی (۱۰۰۰ تریلیون فوت مکعب) یا ۱۵/۸ درصد کل ذخیره گاز جهان، دومین دارنده ذخایر گاز جهان پس از روسیه است (شکل ۱). بدین ترتیب، عمر ذخایر گازی ایران با حجم تولید فعلی ۲۴۵ سال است. بنا بر آخرین پیش‌بینی سازمان اطلاعات انرژی آمریکا، ایران قادر است نرخ تولید گاز طبیعی قابل عرضه در بازار را از ۵۰۰ میلیون مترمکعب در روز در سال ۲۰۱۵ به ۱۰۰۰ میلیون مترمکعب در روز در سال ۲۰۴۰ برساند (پروژه ۲۰۴۰ ایران استنفورد^۹، ۲۰۱۷: ۸).

ایران با این موقعیت در حجم بسیار عظیم ذخیره گاز، تنها ۳/۷ تولید گاز جهان و ۳/۱ درصد بازار مصرف گاز جهان را دست دارد. نکته قابل تأمل این‌که ایران به دلیل تکیه بسیار زیاد بر مصرف سوخت‌های فسیلی و شدت بالای مصرف انرژی،

^۵. Klare

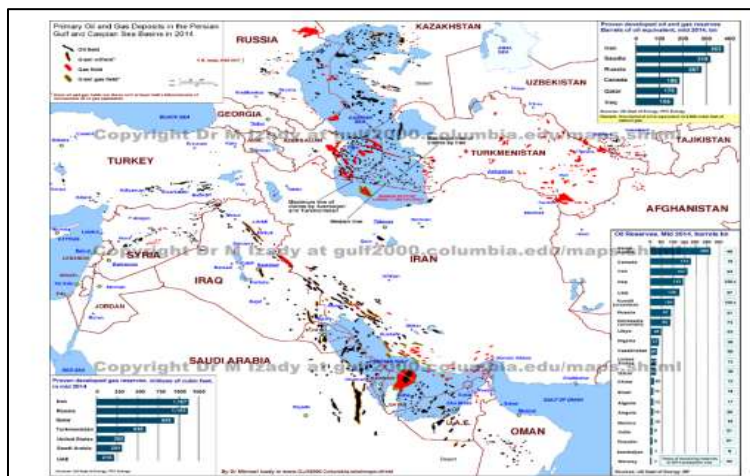
^۶. Jeffrey Kemp

^۷. Heartland

^۸. Mackinder

^۹. Iran Stanford 2040 Project

واردکننده عمده گاز از کشوری چون ترکمنستان است (آی ای آ، ۲۰۱۹: ۵۷؛ بیلگین^{۱۱}، ۲۰۱۹: ۷). از نظر نفت ایران با ۱۵۷ میلیارد بشکه ذخایر شناخته شده نفت ۱۳ درصد از کل ذخایر انباشته شده جهان را دارد که پس از ونزوئلا، عربستان سعودی و کانادا، جایگاه دوم در کشورهای عضو اوپک^{۱۲} و چهارم جهان را به خود اختصاص دهد (اوپک^{۱۳}، ۲۰۱۸). از سوی دیگر همین نفت دلیل عمده تنش‌های بین‌المللی ایران و منبع ناهمواری توسعه کشور شده است (مافی نظام و محرابی، ۲۰۱۹).

شکل (۱). موقعیت ژئوانرژی ایران (۲۰۱۷، lib.utexas.edu، Source)

ایران با توجه به این قابلیت‌های ژئواکونومیکی خود و با توجه به موقعیت خاص ژئوپلیتیک و همچنین منابع انرژی فراوانش نقش تعیین‌کننده‌ای در اقتصاد و امنیت جهانی می‌تواند ایفا کند و اقتصاد سیاسی آن نمی‌تواند بدون این قابلیت‌ها در نظر گرفته شود. مهم‌تر آنکه، در دهه‌های آتی در ژئوپلیتیک گاز، ایران نقش تعیین‌کننده و کلیدی را بر عهده خواهد داشت و منابع گاز ایران می‌تواند نقش راهبردی در امنیت انرژی داشته باشد، زیرا از یکسو گاز در استراتژی امنیت انرژی مصرف‌کنندگان آسیایی جایگاهی ویژه یافته است و از سوی دیگر، ایران دارنده دومین ذخایر گاز جهان پس از روسیه است؛ بنابراین، ایران با برخورداری از این موقعیت ژئوپلیتیک و ژئواکونومیک و با داشتن ذخایر عظیم نفت و گاز در جهان و تجربه طولانی در حوزه انرژی و موقعیت جغرافیایی مناسب، در خلیج فارس و دریای خزر و همسایگی با آسیای مرکزی، از امکان ایجاد پیوند میان منابع انرژی خود از جنوب، شرق و شمال شرقی به‌وسیله خطوط لوله به مصرف‌کنندگان آسیایی برخوردار است (شکل ۲). ایران با همسایگی با دو حوزه بزرگ مصرف‌کننده گاز (هند و چین) در شرق و اروپا در غرب، آن‌چنان جایگاهی دارد که حتی تلاش‌های بی‌وقفه ایالات‌متحده در جلوگیری از گسترش مبادلات انرژی ایران و کارشکنی‌های متعدد این کشور در فرایند صادرات انرژی از ایران به کشورهای مختلف نیز نتوانسته از شدت علاقه‌مندی آن‌ها به ایران بکاهد. به‌واسطه این جایگاه و اهمیتی که از نظر تجاری و اقتصادی این منطقه پیدا می‌کند، منطقه خاورمیانه و در کانون آن ایران از اهمیت خاصی برخوردار است (مختاری هشی و نصرتی، ۱۳۹۹: ۱۱۵). در این صورت ایران باید نقشی راهبردی در عرصه اقتصادی سیاسی نفت و انرژی (ماتیوتینوویک^{۱۴}، ۲۰۰۹: ۱۷) و همچنین ترانزیت انرژی منطقه و جهان ایفا کند (امون بودی، ۲۰۱۷: ۶۱۹۴)؛ بنابراین، از این منظر است که ایران در اقتصاد جهانی قرار می‌گیرد و می‌تواند اقتصادی درون‌نگر و غیر جهانی داشته باشد و ایجاب می‌کند که بایسته‌های اقتصادی خود را بر پایه همین موقعیت‌های ژئوپلیتیک و ژئواکونومیکی در سیاست خارجی خود استوار سازد که مهم‌ترین این عوامل، همین قرارگیری در قلب هارتلند انرژی جهان است. این موقعیت باعث

¹⁰. IEA

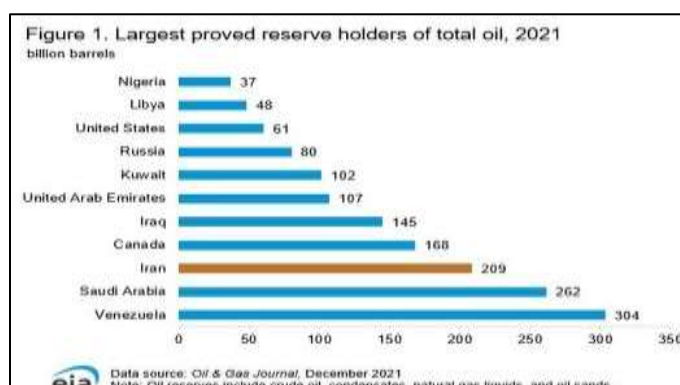
¹¹. Bilgin

¹². OPEC

¹³. OPEC

¹⁴. Matutinovic

شده است که طی صد سال گذشته، انرژی و در رأس آن نفت و گاز، به عنوان حوزه‌ای استراتژیک و تأثیرگذار، جایگاه برجسته‌ای در اقتصاد و منافع ملی و امنیت ملی ایران داشته است و همچنان می‌تواند نقش کلیدی در ارتقای جایگاه منطقه‌ای و بین‌المللی ایران ایفا نماید جدول (۱) و شکل (۳).

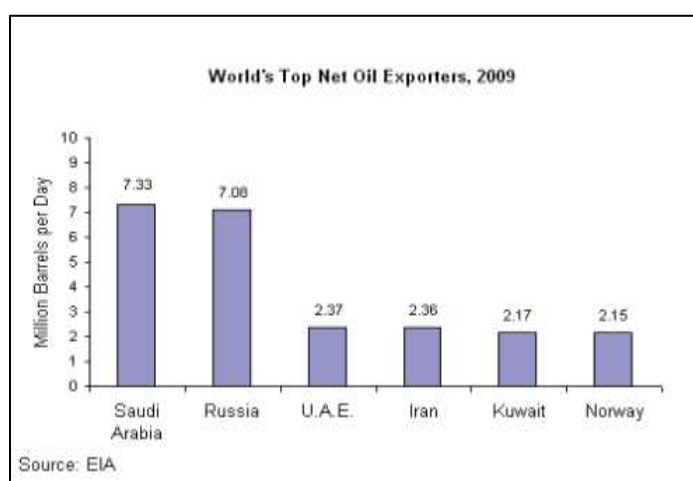

شکل (۲). نمودار میزان ذخایر اثبات شده گاز طبیعی ایران در مقایسه با دیگر کشورهای جهان (۲۰۲۱)

جدول (۱) مقایسه جایگاه تولید نفت ایران با دیگر کشورهای اوپک

رتبه	کشور	ذخایر ثابت گاز طبیعی (متر مکعب)	درصد از مجموع	تاریخ
—	مجموع جهان	۱۸۷,۳۰۰,۰۰۰,۰۰۰	۱۰۰٪	June 2013 برآورد
۱	روسیه	۴۸,۸۱۰,۰۰۰,۰۰۰	۲۶.۱۶٪	June 2013 برآورد [۱]
۲	ایران	۴۲,۰۰۰,۰۰۰,۰۰۰	۲۱.۵٪	ژوئن ۲۰۲۱ برآورد
۳	قطر	۲۵,۴۷۰,۰۰۰,۰۰۰	۱۳.۳۹٪	برآورد ۱ ژانویه ۲۰۱۰
۴	ترکمنستان	۷,۵۰۴,۰۰۰,۰۰۰	۳.۹۵٪	برآورد ۱ ژانویه ۲۰۱۰
۵	عربستان سعودی	۷,۴۶۱,۰۰۰,۰۰۰	۳.۹۲٪	برآورد ۱ ژانویه ۲۰۱۰
۶	ایالات متحده آمریکا	۶,۹۲۸,۰۰۰,۰۰۰	۳.۶۴٪	برآورد ۱ ژانویه ۲۰۱۰
۷	امارات متحده عربی	۶,۰۷۱,۰۰۰,۰۰۰	۳.۱۹٪	برآورد ۱ ژانویه ۲۰۱۰
۸	نیجریه	۵,۲۴۶,۰۰۰,۰۰۰	۲.۷۶٪	برآورد ۱ ژانویه ۲۰۱۰
۹	ونزوئلا	۴,۹۸۳,۰۰۰,۰۰۰	۲.۶۲٪	برآورد ۱ ژانویه ۲۰۱۰
۱۰	الجزایر	۴,۵۰۲,۰۰۰,۰۰۰	۲.۳۷٪	برآورد ۱ ژانویه ۲۰۱۰

(منبع: ویکی‌پدیا، ۲۰۲۲)

Source: EIA

شکل (۳). مقایسه جایگاه و میزان صادرات نفت ایران با دیگر تولیدکنندگان بزرگ جهان (۲۰۱۶)

موقعیت ترانزیتی و مسیر انتقال انرژی

ایران از قدیم‌الایام چهارراه تمدن‌ها به شمار رفته و از نظر موقعیت دریایی و زمینی از موقعیت بسیار مناسبی برخوردار بوده است. جایگاه جغرافیایی ایران به دلیل ارتباط و اتصال با دریای آزاد و قرار گرفتن بین دو قدرت به‌بیان‌دیگر در موقعیت ریملند^{۱۵} نظریات ژئوپلیتیکی در استراتژی جهانی باعث پیدایش موقعیت ترانزیتی برای ایران شده است و به‌واسطه این موقعیت و تقاضای جهان پیرامون آن برای ارتباط و اتصال به هم برای رفع نیازهای متقابل مادی از بنیان‌ها و مؤلفه‌های بنیادی ژئوپلیتیک و ژئواکونومیک کشور ایران شده است. به گونه‌ای که ایران با موقعیت جغرافیایی و ژئوپلیتیکی ویژه‌ای که برای منطقه محصور در خشکی آسیای مرکزی دارد، یک کشور ترانزیتی مطلوب است و می‌تواند تولیدات نفت و گاز قزاقستان و ترکمنستان را به بهترین شکل به دریای آزاد و حتی از طریق ترکیه به اروپا برساند؛ بنابراین، ایران به‌عنوان امن‌ترین، اقتصادی‌ترین و کوتاه‌ترین مسیر برای انتقال منابع انرژی به آب‌های آزاد مطرح است. با گره خوردن امنیت ملی کشورها با تأمین انرژی، اهمیت ایران به خاطر این موقعیت ترانزیتی، استراتژیک و حیاتی به شمار می‌رود و از این موقعیت حداکثر استفاده را در جهت رونق اقتصادی خود بکار گیرد. جمهوری اسلامی ایران می‌تواند از یک‌سو از منافع بازار بین‌المللی انرژی حداکثر استفاده را ببرد و از سوی دیگر در جهت افزایش وابسته کردن کشورها به خود از طریق اجازه شریان‌های حیاتی انرژی و یا حتی پایانه‌های صادرات و واردات ضمن بهره‌روی اقتصاد داخلی در جستجوی جایگاهی راهبردی برای خود در اقتصاد جهانی باشد و دیگر آنکه، در جهت مکمل سازی اقتصاد خود با استفاده از این موقعیت در دیگر کشورهای منطقه و جهان گام بردارد. در این رابطه تعامل ایران با کشورهای منطقه و جهان و ایجاد برای استفاده از مزیت‌های ایران در زمینه انرژی، خود زیربنای محکمی برای تأمین امنیت شبکه‌های منطقه سیاسی و اقتصادی و جلوگیری و یا محدودسازی تهدیدات کشورهای مخالف ایران است (گل کرمی و همکاران، ۱۳۹۷: ۳۹).

از آنجا که انرژی در ساختار نوین اقتصاد سیاسی بین‌الملل از ابزارهای مهم کسب ثروت و قدرت است، کشور ایران به دلیل واقع شدن در کانون هارتلند انرژی جهان، از جایگاهی ممتاز برخوردار است؛ چرا که افزایش سهم ایران در تولید، تجارت و ترانزیت انرژی در پرتو دیپلماسی لوله‌های انرژی، ضمن آنکه بستر مناسبی را برای توسعه و همگرایی منطقه‌ای این کشور فراهم خواهد کرد، پیوند میان اقتصاد جهان با اقتصاد ایران را نیز در این بخش ایجاد می‌کند و در پی خود شرایط مساعدی را نیز برای حرکت در مسیر توسعه و ارتقای سطوح امنیت و قدرت ملی کشور فراهم می‌آورد (صادقی، ۱۳۹۴: ۴۹). قرارگیری ایران در مرکز بیضی استراتژیک انرژی (نفت و گاز) و نقش محوری ایران در منطقه اتصال قاره‌های آسیا، آفریقا و اروپا باعث شده که ایران از نظر اقتصادی و جغرافیایی منطقه‌ای حیاتی و مرکزی و نیز کانونی ترانزیتی برای خشکی‌های جهان به شمار آید. این موقعیت ایران در منطقه ایجاب می‌کند که شاهراه‌های اصلی انتقال انرژی از مسیر این کشور عبور کند؛ به ویژه با علم به اینکه ترانزیت هر یک میلیون بشکه نفت در روز، درآمدی معادل یک میلیارد دلار در سال را برای این کشور به ارمغان می‌آورد. در بعد امنیت انرژی نیز به دلیل اتصال خطوط لوله‌های انتقال انرژی کشورهای منطقه به خطوط لوله ایران، ارتقای امنیت ملی را در پی خواهد داشت.

علاوه بر این، با استفاده از موقعیت ترانزیتی ایران می‌تواند با برقراری تعامل و پیوندی عمیق بین تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان آسیایی به‌عنوان حرکتی اقتصادی در جهت امنیت و منافع ملی گام بردارد. بر این مبنا، یکی از راه‌هایی که ایران می‌تواند ضریب امنیت ملی خود را افزایش دهد، توجه به همین موقعیت ترانزیتی و سیاست خارجی مبتنی بر امنیت انرژی است.

وضعیت ژئوپلیتیک شرق کشور

¹⁵. Rimland

ایران و افغانستان ۹۴۵ کیلومتر مرز مشترک دارند. استان‌های مجاور مرزهای شرقی جمهوری اسلامی ایران امروزه شاهد تهدیداتی چون جرائم سازمان‌یافته مانند قاچاق مواد مخدر و تسلیحات، مهاجرت‌های غیرقانونی، ورود کالاهای ممنوعه، ناامنی نواحی مرزی و حمله به پاسگاه‌های مرزبانی و نیز تهدیدات نرم‌افزاری، قومی، نژادی، مذهبی و... هستند که می‌تواند امنیت ملی کشورها را به اختلافی بر سر خط مرز دو کشور بروز نکرده است، به مخاطره اندازد. گاهی اوقات برای دسترسی به آب هیرمند اختلافاتی بروز می‌کند که منجر به مذاکرات دو جانبه می‌شود، به‌طوری‌که مورد بحران دیپلماتیک و مورد مذاکره دو جانبه برای حل و فصل آن سبب شده است. بین ایران و افغانستان، اختلاف ارضی کوچکی در منطقه اسلام قلعه وجود دارد که هنوز بدون حل باقی‌مانده است.

وضعیت ژئوپلیتیک غرب کشور

آذربایجان: آذربایجان در شمال غربی ایران یکی از مناطق حساس و مرتفع است. مجاورت با همسایگان (جمهوری آذربایجان، ترکیه و عراق) و وجود عوارض حساس و پراهمیت در مجاورت این منطقه چه در داخل و چه در خارج، آن را از نظر عملیات نظامی فوق‌العاده با ارزش کرده است. به‌علاوه ملاحظه می‌شود که معابر مهم آسیا و اروپا، یعنی کلیه خطوط مواصلات روسیه و جمهوری آذربایجان از سمت شمال و خطوط ارتباطی دریای سیاه و ترکیه از طرف غرب در این منطقه متمرکز و به هم گره‌خورده و یک مرکز مواصلات مهم را در قسمت شمال غربی ایران به وجود می‌آورد.

کردستان: اولین و نگران‌کننده‌ترین منطقه از نظر حاکمیت گذشته، کردستان بود. جالب آنکه اولین جمعیت کردی در ایران که طلب خودمختاری می‌کردند. جمعیت رستاخیز کرد، حزب دمکرات کردستان و جمهوری خودمختار کردستان به مرکزیت مهاباد ثمره تسلط قوای اتحاد جماهیر شوروی در شمال ایران بود. بنابراین کشیده شدن دامنه شورش کردهای عثمانی به ایران تسلط کمونیست‌ها به شمال غربی کشور و اوضاع و احوال بین‌المللی زمینه‌ای را در کردستان ایران فراهم کرد. بدین ترتیب کردستان اولین و نگران‌کننده‌ترین منطقه و اگر در دوران پهلوی شد.

وضعیت ژئوپلیتیک شمال کشور

در قرن بیستم و بعد از دو جنگ جهانی، نهضت‌های جدایی‌طلب که مورد حمایت شوروی قرار داشت، در گیلان، کردستان و آذربایجان ظهور کرد. در واقع این جنبش‌ها عمده‌ترین تهدید نسبت تمامیت ارضی ایران محسوب می‌شدند (احمدی پور، ۱۳۷۹: ۱۱). پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و شکل‌گیری جمهوری‌های جدید در آسیای مرکزی و قفقاز، توجه قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای به حوزه دریای خزر به‌عنوان منبع عظیم انرژی جلب و زمینه برای رقابت قدرت‌های بزرگ در منطقه هموار ایران شد، پس از شوروی دارای موقعیت ژئوپلیتیکی جدیدی در منطقه دریای خزر شد که موقعیت امنیتی آن را دست‌خوش تحول کرد.

وضعیت ژئوپلیتیک جنوب کشور

خلیج فارس تنها دریای آزادی است که ایران را با دنیا از راه آب مربوط می‌سازد و سرتاسر سواحل شمالی آن در قلمرو کشور ایران است، از این لحاظ شناسایی کامل آن برای ما کمال اهمیت را دارد. موقعیت خلیج فارس به نحوی است که در کلیه استراتژی‌های غرب و شرق به نحوی این آبراه بزرگ دریایی خودنمایی می‌کند، پس شناخت آن و بهره‌برداری صحیح از امکانات نظامی و اقتصادی آن رابطه مستقیمی با ثبات سیاسی و امنیت کشور ما دارد. خلیج فارس دریای کم‌عمقی است که در حاشیه غربی اقیانوس هند واقع شده و بین شبه‌جزیره عربستان و جنوب ایران قرار دارد. مساحت آن حدود ۲۳۹۰۰۰ کیلومتر مربع است، طول آن از دهانه اروندرود تا تنگه هرمز که به دریای عمان می‌پیوندد ۱۳۷۵ کیلومتر و عرض آن بین ۱۸۰ تا ۲۵۰ کیلومتر متغیر است. عمیق‌ترین محل در قسمت جنوبی تنگه هرمز نزدیک رأس‌المسندم ۱۸۲ متر است، عمق متوسط خلیج فارس ۲۵ متر است (عزتی ۱۳۶۸: ۹۷).

استراتژی‌های جمهوری اسلامی ایران با توجه به الزام‌های ژئوپلیتیکی

ارتقای سطح معیشت جامعه ایران به منظور تحکیم و تقویت بنیادهای قدرت ملی

برجام علاوه بر آزاد نمودن ایران از فضای تحریم‌های اقتصادی و انزوای سیاسی، برای جمهوری اسلامی ایران جهت تقویت بنیادهای قدرت خود فضایی فراهم آورده که می‌تواند به رفع ضعف‌ها و کاستی‌های موجود و تحکیم پایه‌های قدرت ملی منجر شود. مهم‌ترین اهرم ایران در مقابل رقبا و مخالفان منطقه‌ای و بین‌المللی، راضی بودن و امیدوار بودن مردم ایران از زندگی است. مهم‌ترین پایه امنیت ملی ایران، راضی بودن مردم است که با تداوم کنترل نقدینگی و کاهش تورم به وجود آمده پس از برجام، فرصت‌های بیشتری را برای تحکیم بنیادهای قدرت ملی ایران فراهم نموده است.

ارتقای توان دیپلماتیک و تداوم بازی برد - برد در جهت حل و فصل مسائل منطقه‌ای و بین‌المللی

تجربه برجام نشان داد جمهوری اسلامی ایران از توان دیپلماتیک بسیار خوبی برخوردار است و برای تأمین منافع و امنیت ملی می‌تواند با اعتماد به نفس بالا در موضوع‌های گوناگون با قدرت‌های بزرگ جهان وارد مذاکره و تعامل متوازن شود. این تعامل متوازن نیازمند بازاندیشی در نگرش و رویکرد خود به نظام بین‌الملل است. قواعد بازی در نظام بین‌الملل تا حدود بسیار زیادی تغییر کرده و بازی برد-باخت تقریباً دیگر امکان‌پذیر نیست.

دولت‌مردان جمهوری اسلامی ایران باید این نکته را مد نظر داشته باشند که اگر قرار باشد منابع و ظرفیت‌های باقیمانده کشور پس از رهایی از مسئله هسته‌ای در مذاکرات بازگشت به برجام، در مسیرهای بحران دیگری درگیر شود، ممکن است مملکت کشش لازم را نداشته باشد و با تهدیدها و خطرهای جدی روبه‌رو شود. وقتی مذاکره و مصالحه توانسته به یکی از مهم‌ترین مسائل کشور پایان دهد، در صورت امکان، چرا نباید در دیگر حوزه‌هایی که کشورمان با مشکل روبه‌روست، از چنین ظرفیتی استفاده کرد؟ چرا نباید از چنین ظرفیتی به جای مسیرهای پرهزینه بهره برد؟

ایجاد توازن بین توانایی‌های ملی و میزان تعهدات منطقه‌ای برای تقویت پرستیژ ملی و منطقه‌ای

به نظر می‌رسد جمهوری اسلامی ایران باید بیشتر در مورد میزان تعهداتی که در مسائل منطقه می‌پذیرد مراقب باشد؛ چون با توجه به تجارب موجود، ممکن است برخی هزینه‌هایی که در منطقه صرف می‌شود، بازدهی لازم را نداشته باشد و این در بلندمدت برای کشور مشکل ایجاد کند. به هر حال، لازم است میان توانایی‌های ملی و میزان تعهدات، توازن وجود داشته باشد. تاریخ نشان داده است که نادیده گرفتن این مسئله، می‌تواند هزینه‌های گزافی داشته باشد. سرنوشت شوروی نمونه بارزی در این مورد است.

تقویت دیپلماسی اقتصادی متناسب با موقعیت ژئوپلیتیک ایران به منظور تأثیرگذاری بر تحولات ژئواکونومیک منطقه‌ای و جهانی

وضعیت اقتصادی داخلی و جایگاه اقتصادی کشور در جهان، به هیچ‌وجه با توانایی‌های بالقوه و بالفعل جامعه ایرانی همخوانی ندارد. از جمله اقداماتی که باید پس از برجام تقویت شود، دیپلماسی اقتصادی است. لزوم دیپلماسی قوی اقتصادی متناسب با ملزومات هزاره سوم، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است.

برخی اعتقاد دارند که سیاست بین‌الملل مبتنی بر ژئوپلیتیک به تدریج جای خود را به ژئواکونومیک داده است. در فرایند جهانی شدن، اقتصاد محوریت دارد و با وابستگی متقابل روزافزون اقتصادی، ارتباط بازارهای مالی، جریان آزاد سرمایه و پول، قدرت‌گیری شرکت‌های چندملیتی و تأثیر روزافزون نهادهای اقتصاد بین‌الملل، وضعیتی شکل گرفته که اقتصاد به اولویت اول در سلسله‌مراتب اهداف ملی تبدیل شده است. در گردش روابط اقتصادی با دیگر کشورهای جهان، هماهنگی میان دستگاه‌های سیاسی و اقتصادی بسیار تأثیرگذار است. وزارت امور خارجه، امور اقتصادی و دارایی، نفت، صنایع، بازرگانی، کشور و نهادهای اقتصادی کشور، همگی باید دارای هماهنگی و برنامه‌های منسجم و مرتبطی در زمینه روابط اقتصادی خارجی با دیگر کشورها و سرمایه‌گذاران خارجی باشند و نقش جدید وزارت خارجه به‌عنوان هماهنگ‌کننده دستگاه‌های مذکور فعال‌تر شود.

ایران باید ارتباط گسترده و شایسته‌ای با سازمان‌ها و نهادهای بین‌المللی اقتصادی سازمان تجارت جهانی، آنکتاد، صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی که وظیفه مدیریت، تعادل بخشی، کنترل و تسهیل اقتصاد بین‌الملل و ادامه رشد اقتصاد جهانی و انتفاع تمامی کشورها را بر عهده دارند، داشته باشد. در طول سالیان گذشته، روابط بین نهادها و بانک‌های بین‌المللی، قانون‌مدارتر و با پیچیدگی‌های بسیاری همراه بوده است. آنچه در شرایط گذر از تحریم برای سیستم کشور ضرورت دارد، اعتمادسازی و هماهنگ‌سازی خود با قوانین بین‌الملل است. هرچه میزان ارتباط ایران با بانک‌ها، سازمان‌ها و نهادهای بین‌المللی افزایش یابد، استفاده از تسهیلات و امکانات این نهادها، می‌تواند چهره بهتری برای اقتصاد کشور ایجاد کند.

ایران با تقویت دیپلماسی اقتصادی باید بتواند سرمایه‌گذاران خارجی را برای سرمایه‌گذاری در ایران اقناع کند. دیپلماسی خارجی باید بتواند با پررنگ کردن فرصت‌های ایران چون ژئوپلیتیک منحصربه‌فرد، منابع نامحدود خداداد، نیروی کار ارزان و ماهر، بازار پرجمعیت داخلی و بازارهای پرجمعیت و پرمصرف در نواحی مجاور، سرمایه‌گذاران خارجی را برای حضور در ایران ترغیب کند.

سرمایه‌گذاری خارجی در بخش‌های نفت و گاز برای ارتقای موقعیت ایران در معادلات انرژی منطقه‌ای و جهان

جلب و توسعه سرمایه‌گذاری خارجی و استقرار آن در قلمرو جغرافیایی کشورها، علاوه بر توسعه، زمینه‌ساز امنیت ملی آن‌هاست؛ زیرا به هنگام خطر و تهدید، دولت‌های سرمایه‌گذار برای حفاظت از سرمایه‌های اتباع خود در کشور مورد هدف تهدید، وارد عمل می‌شوند و به‌عنوان نیروی بازدارنده در فرایندهای سیاسی، بین‌المللی و حتی عملیاتی اقدام می‌کنند.

ایران به دلیل پیامدهای هشت سال چالش‌خشن و تحریم اقتصادی، به شدت به بازسازی اقتصادی و ساماندهی روند توسعه و فراگیر ملی خود نیازمند است. این نیاز، تجدید و توسعه روابط با کشورهای قدرتمند جهان و تبادل ظرفیت‌های اقتصادی و تکنولوژیک را ضروری می‌داند. یکی از عوامل مهم تأثیرگذار بر امنیت ملی ایران، منابع نفت و گاز است. در بازار جهانی انرژی، ایران از دو نظر در کانون توجه و مرکز تعاملات بین‌المللی قرار دارد: اول موقعیت ژئوپلیتیک کشور و قرار گرفتن در کانون بیضی انرژی جهان؛ دوم، نقش حیاتی در امنیت جهانی انرژی. داشتن نقش اساسی در تأمین انرژی جهانی، ضامن درآمدهای کافی برای توسعه کشور بوده، امنیت ملی کشور را نیز تضمین خواهد کرد. صنایع نفت و گاز ایران نیازمند سرمایه‌گذاری در بخش‌های قبلی و حوزه‌های جدید است که هرکدام به میلیارد‌ها دلار سرمایه‌گذاری نیاز دارد.

چندجانبه‌گرایی و ایجاد روابط متوازن و گسترده با همه کشورها و کنشگران بین‌المللی به‌منظور افزایش دستاوردها و کاهش هزینه‌ها

شرق‌گرایی و غرب‌گرایی یا تمایل به شرق یا غرب و یا تجارتی که در این مورد وجود دارد، نتایج چندانی برای کشورمان دربر نداشته است، بنابراین، بهتر است به رابطه‌ای متوازن با کشورهای مختلف (البته، با رعایت ملاحظات کلان سیاست خارجی) فکر شود. شرق و غرب سیاسی دیگر معنا ندارد و واقعیت این است که بخش‌های مختلف جهان از جنبه‌های مختلف برای جمهوری اسلامی ایران مهم هستند و ارتباط سازنده با هر بخشی یا کشوری، می‌تواند منافع مشخصی را در پی داشته باشد. تأمین کم‌هزینه نیازها و منافع جمهوری اسلامی ایران در گرو روابط متوازن و گسترده با همه کشورها و کنشگران بین‌المللی است. پیوند با یکی و گسست از دیگری در روابط بین‌الملل به معنای افزایش هزینه‌ها و کاهش دستاوردهاست.

تداوم سیاست مدارا و همکاری با ترکیه به‌منظور مرتفع نمودن موانع و مشکلات منطقه‌ای

ترکیه به‌عنوان یکی از بازیگران قدرتمند سیاسی و نظامی و تأثیرگذار خاورمیانه، به دنبال بهره‌برداری حداکثری از برجام است. ترکیه و ایران در مواردی از مسائل منطقه مانند درگیری‌های سوریه و عراق دچار اختلاف‌نظر هستند؛ لیکن با تمام این اوصاف در نهایت برای یکدیگر به‌عنوان دو کشور دوست محسوب شده و برای حل مسائل مستقیمشان چشم به گزینه‌های دیپلماتیک و برای حل مسالمت‌آمیز و به‌دوراز افراطی‌گری به کمک یکدیگر نیازمندند. ترکیه همچنین میزبان خطوط انتقال گاز نوباکو و پارس است که وظیفه انتقال گاز ایران از منابع پارس جنوبی و دریای کاسپین به اروپا را به عهده دارد. عادی‌سازی مرادوات ایران و اروپا به معنای انتقال بیشتر گاز و به تبع آن، حق ترانزیت برای ترکیه خواهد بود. ترکیه کشوری است که از

قدرت نظامی و اقتصادی بالایی در منطقه برخوردار است و ایران همکاری گسترده‌ای با آن دارد و می‌تواند بسیاری از مشکلات ایران را حل کند. ایران نسبت به ترکیه باید سیاست مدارا را در پیش گیرد و ضمن حفظ اقتدار خود، عجله‌ای در واکنش به اقدامات ترکیه از خود نشان ندهد. اگر ایران با ترکیه دچار تنش شود، مخالفان ایران در آذربایجان و مخالفان ترکیه (پ.ک.ک) تقویت می‌شوند و این باعث افزایش وزن ژئوپلیتیک پ.ک.ک و به خطر افتادن حاکمیت سرزمین ایران و ترکیه خواهد شد. ایران باید با گفتگو و بالا بردن حجم معاملات اقتصادی از ترکیه امتیازات بیشتری بگیرد و به ترکیه اطمینان دهد که منافعش در سوریه و عراق محفوظ است و با ماندن اسد در منافع آن‌ها خللی ایجاد نمی‌شود.

پیوند نیازهای هند به فضا و انرژی ایران برای ارتقای وزن ژئوپلیتیک

وابسته کردن دیگران به فضای کشور، موجب امنیت، قدرت، منزلت و بهبود وضعیت ژئوپلیتیک کشور در سیستم منطقه‌ای و جهانی می‌شود. کشور وابسته کننده از ابتکار عمل برخوردار می‌شود و قدرت شکل دادن به فرایندهای فی‌مابین را خواهد داشت. ایران سه حوزه بزرگ ذخایر انرژی جهان؛ یعنی خلیج فارس، سیرری غربی و آسیای مرکزی را به هم ارتباط می‌دهد. از جنبه مصرف انرژی نیز، ایران محل انتقال دو حوزه بزرگ مصرف انرژی؛ یعنی هند و چین در شرق و اروپا در غرب واقع شده است. این ویژگی دوگانه باعث شده که امنیت ایران و محیط پیرامونش برای نظام بین‌الملل اهمیتی دو چندان پیدا کند. هند پنجمین مصرف‌کننده بزرگ انرژی در دنیاست و در آینده به سومین مصرف‌کننده بزرگ انرژی پس از آمریکا و چین مبدل می‌گردد؛ اما این کشور تنها ۴ درصد از ذخایر نفت اثبات شده دنیا را داراست؛ بنابراین، رشد مصرف و رشد اقتصاد در کنار رشد ۵ درصدی مصرف گاز طبیعی و وابستگی مدام به نفت وارداتی، باعث شده است تا به خاورمیانه و ایران نگاهی استراتژیک داشته باشد. در واقع، هرچند روابط انرژی دو کشور در سال‌های گذشته تحت تأثیر تحریم و فشار غرب بوده است؛ اما از آنجا که هندوستان همچنان به ایران به‌عنوان منبعی برای تأمین انرژی خود می‌نگرد، دو کشور می‌توانند در راستای تنوع سازی بازارهای صادراتی و وارداتی انرژی خود و جلوگیری از وابستگی به چند کشور ویژه، روابط را در زمینه انتقال انرژی؛ از جمله در صنایع گاز و نفت گسترش دهند.

هند با برخورداری از منابع کلان طبیعی و انسانی، یک اقتصاد روبه رشد و جغرافیایی که در محیط امنیتی و استراتژیک ایران قرار می‌گیرد، یکی از مهم‌ترین گزینه‌ها برای برقراری روابط پایدار و قابل‌اتکای سیاسی برای ایران به شمار می‌آید. با این حال، اکنون با وجود ظرفیت‌های اقتصادی، تجاری و فرهنگی و نیز کوشش‌های دیپلماتیک برای برقراری یک رابطه سیاسی پایدار و قابل‌اعتماد میان دو کشور (به ویژه در ایجاد خط لوله صلح) باید به وجود برداشت‌های متفاوت از مشارکت استراتژیک میان ایران و هند اشاره کرد. در حالی که هدف ایران از مشارکت با هند در پی برقرار ساختن نوعی موازنه نرم در برابر ایالات متحده بود؛ اما از دید هند مشارکت با ایران بر اساس مجموعه‌ای از دلایل غیر از موازنه‌سازی در برابر آمریکا صورت می‌پذیرفت. پس از بازگشت به برجام و رفع بسیاری از موانع در برقراری ارتباط هند با ایران، نیاز روزافزون هند به انرژی، توسعه چابهار و دسترسی هند به آسیای مرکزی در رقابت با پاکستان و چین، حوزه‌های جدیدی را برای همکاری با ایران فراهم نموده است. هند می‌تواند در زمینه توسعه پرشتاب در زمینه فناوری اطلاعات و داروسازی الگو باشد. بخش خصوصی هند، بانک‌ها و شرکت‌های بزرگ این کشور می‌توانند فناوری، تسهیلات اعتباری و دانش تخصصی را در اختیار شرکای ایرانی خود قرار دهند و ایران نیز می‌تواند به‌عنوان شریکی ثابت و قابل‌اعتماد برای کالاها و خدمات هند در آسیای غربی نقش ایفا کند. در حالی که ایران و هند به توسعه همکاری خود در بخش‌های متنوعی ادامه می‌دهند، هر دو کشور باید مراقب باشند روابط کنونی خود را بر اساس متغیرهای موجود بر هم نزنند. روابط با کشورهای عرب حوزه خلیج فارس و اسرائیل برای هند، به آن اندازه مهم است که روابط با پاکستان و چین برای ایران اهمیت دارد.

گسترش روابط با شرق دور به‌منظور افزایش گزینه‌های کنش استراتژیک و تأمین امنیت پایدار در قالب پارادایم ژئواکونومی آسیایی

مناقشات قومی- مذهبی، تروریسم، فروپاشی دولت‌ها، جنگ‌های داخلی و ...، ماهیتی تصاعدی و مسری و تصویری از درگیری‌های بی‌انتها را در جنوب غرب آسیا ترسیم می‌کنند؛ به‌نحوی که سخن گفتن از همکاری و به ویژه همکاری اقتصادی و همگرایی و ایجاد نظم منطقه‌ای مبتنی بر همیاری در چنین اوضاعی فعال میسر نیست. اگر نیم‌نگاهی به خارج از جنوب غرب آسیا بیندازیم، مناطقی همچون جنوب شرق و شرق آسیا را می‌بینیم که اساساً با منطق ژئواکونومیک، چارچوب همکاری و رقابت را به گونه‌ای میان خود تنظیم کرده‌اند که نظم و ثبات نسبی منطقه‌شان حفظ شده و توسعه و شکوفایی را برایشان به ارمغان آورده است.

ایران با توجه به موقعیت جغرافیایی خود در میان دو منطقه با دو منطق متفاوت قرار گرفته: آسیا در مفهوم کلی خود با منطق ژئواکونومیک و خاورمیانه با منطق ژئوپلیتیک. هر چه درگیری‌های ژئوپلیتیک، نظامی و امنیتی جنوب غرب آسیا بیشتر می‌شود، ضرورت و اهمیت چرخش به سوی ساختارهای ژئواکونومیک آسیایی نیز افزایش می‌یابد. بدیهی است این چرخش پارادایمی به معنای رها کردن و خاتمه نفوذ خاورمیانه‌ای ایران نیست؛ چون واقعیات جغرافیایی و ژئوپلیتیک، حضور ایران در خاورمیانه را برای حفظ امنیت ملی کشور حیاتی ساخته است. از این رو، باز کردن پنجره‌ای جدید در سیاست خارجی ایران در قالب پارادایم ژئواکونومی آسیایی برای تأمین امنیت پایدار و افزایش گزینه‌های کنش استراتژیک کشور حیاتی است. کشورهای چین، کره جنوبی، ژاپن، اندونزی و ... بیشترین رشد را در دو دهه اخیر داشته و در عرصه ماشین‌سازی، هواپیماسازی، کشتی‌سازی، پتروشیمی، صنایع الکترونیک و ای تی تکنولوژی بسیار بالایی دست یافته‌اند که می‌توان با روابط گسترده، از ظرفیت‌های آن‌ها استفاده نمود.

تقویت همکاری‌ها با اروپا با استفاده از رقابت‌های تاکتیکی اتحادیه اروپا و آمریکا، به‌منظور تأمین اهداف اقتصادی و سیاسی امروزه برآورد راهبردی اتحادیه اروپا در نظام بین‌الملل نشان می‌دهد که این اتحادیه به‌واسطه چالش‌های متعددی که پیش روی آن قرار گرفته تا حدود زیادی از قدرت تعیین‌کنندگی یک‌طرفه سابق در روابط خود با سایر بازیگران دور شده است. بحران اوکراین، چالش پناهجویان، تروریسم، برگزیت^{۱۶}، بحران‌های مالی کشورهای ضعیف در اروپا، پیروزی احزاب راست‌گرای افراطی در انتخابات مختلف و ... مجموعه این چالش‌ها اروپایی به مراتب ضعیف‌تر از قبل را پیش روی ایران قرار داده است. چالش‌های یاد شده، اروپای امروز را به شدت از دو ناحیه اقتصاد و امنیت آسیب‌پذیر ساخته، بحران تهاجم روسیه به اوکراین، بحران انرژی، بحران مواد غذایی، پناهجویان و تروریسم که ریشه آن در بحران‌های امنیتی منطقه خاورمیانه است، اتحادیه اروپا را به سمت راه‌حل و همکاری با بازیگری کلیدی به نام ایران کشانده است. ایران نیز باید فرصت فعلی پیش آمده در روابط خود و اروپا را مغتنم شمرده، به تدوین استراتژی مشخصی در قبال این اتحادیه بپردازد:

- غیرامنیتی کردن روابط
- تفکیک مسائل سیاسی- امنیتی از مسائل اقتصادی- تجاری
- کاستن از چالش‌های سیاسی فی‌مابین از طریق بالا بردن سطح مناسبات اقتصادی
- نهادسازی و ساختارمند کردن روابط دوجانبه
- توجه به نقش کلیدی سه قدرت بزرگ اروپایی در ساختار تصمیم‌گیری اتحادیه اروپا
- پیگیری همزمان روابط دوجانبه با همه دولت‌های عضو اتحادیه اروپا
- بهره‌گیری از رقابت‌های تاکتیکی اتحادیه اروپا و آمریکا در قبال ایران
- کاهش تنش با ایالات متحده آمریکا به‌منظور سلب ابتکار عمل از آمریکا

استراتژی ژئوپلیتیکی ایران در جنگ با تروریسم

امنیت، از مهم‌ترین مؤلفه تعلقات ژئوپلیتیکی ایران در منطقه خاورمیانه

^{۱۶} Brexit

امنیت تنها به معنی عدم جنگ در کشور نیست، امنیت حقیقی یعنی تمام افراد جامعه بدون توجه به نژاد، دین، طبقه جنسیت و پایگاه اجتماعی از حقوق یکسان برای رشد برخوردار باشند. حق امنیت یکی از اصلی‌ترین و اساسی‌ترین نیازهای انسان است و از گذشته‌های دور برای نوع بشر اهمیت داشته و در زندگی او مؤثر بوده است. در ابتدا، ایجاد امنیت امری فردی و خانوادگی و سپس قبیله‌ای و قومی و در نهایت در شکل امروزی آن به یک مسئله کشوری تبدیل شده است. پدید آمدن امنیت حاصل فرآیندی است که در آن دیدگاه و رویکردهای امنیتی با ابزار ترکیب می‌گردد و باعث ایجاد امنیت می‌شود. نکته بسیار مهم در خصوص امنیت این است که احساس امنیت از خود امنیت مهم‌تر و اثرگذارتر است (عسکری، حیدری‌فر و سلیمانی‌مقدم، ۱۳۹۴: ۸۷).

برای آنکه مفهوم امنیت مفید واقع شود، باید آن را به چند مؤلفه تقسیم کرد: امنیت اجتماعی، امنیت دولت، امنیت رژیم و امنیت حکام. برداشت تعدیل‌یافته‌ای از تعریف کلاسیک والتز لیمپن^{۱۷} در سال ۱۹۴۳، می‌تواند به مثابه معیاری مشترک و عام برای تمامی این ابعاد چندگانه امنیت به کار گرفته شود. لیمپن امنیت ملی را این‌گونه تعریف کرده است: یک ملت تا حدی امنیت دارد که در صورت اجتناب از جنگ، مجبور نباشد ارزش‌های اساسی خود را قربانی سازد و در صورت مبادرت به جنگ، بتواند آن چنان پیروزی را به دست آورد که ارزش‌های مذکور را حفظ و تحکیم نماید (نوروزی، کاظمی و نورتون، ۱۳۹۲: ۱۲۰).

یکی از اهداف اساسی اسرائیل در همکاری نظامی و سیاسی با ترکیه غلبه بر عمق استراتژیک ایران بوده و از آنجا که ایران به‌عنوان دشمن شماره یک این رژیم در منطقه مطرح است در نتیجه نزدیکی به مرزهای ایران از طریق خاک ترکیه برای اسرائیل امری حیاطی است. اسرائیل با همکاری و اتحاد با همسایگان ایران بیشتر از گذشته امکان دسترسی به مرزهای این کشور را دارد و این امر در موضوع امنیت کشور بسیار حیاتی می‌باشد (فهمی، ۱۳۹۶: ۷۷).

امنیت بیشتر مرزهای ایران یکی از نکات محوری استراتژی امنیتی اروپا که در دسامبر ۲۰۰۳ به تصویب رسید، لزوم ایجاد کمربندی از کشورهای بهره‌مند از حکومت‌های کارآمد در حاشیه اتحادیه اروپاست. در صورت پذیرفته شدن ترکیه در اتحادیه اروپا مرزهای ایران با ترکیه به مرزهای ایران با اتحادیه اروپا خواهد بود. بدیهی است در این حالت سیاست همسایگی اتحادیه اروپا شامل حال ایران نیز خواهد شد و این به معنی گسترش ثبات و امنیت در مرزهای غربی ایران است. از طرفی دیگر هم‌مرز شدن ایران با اتحادیه اروپا اهمیت بین‌المللی و موقعیت ژئوپلیتیکی ایران را باز هم افزایش خواهد داد و موجب کاهش اختلافات هنجاری میان ایران و نظام بین‌الملل خواهد شد (افضلی و رسولی، ۱۳۹۸).

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، کردستان به‌عنوان یکی از نخستین و در عین حال دشوارترین بحران‌های امنیتی برای جمهوری اسلامی بروز نمود و موجبات نگرانی فراوانی را فراهم ساخت. این بحران همراه با جنگ تحمیلی ایران و عراق شدت یافت و در واقع به‌عنوان بخشی از این جنگ مطرح شد (شیخ عطار، ۱۳۹۲: ۳۱).

مهار و بازدارندگی در ثبات استراتژیک

حضور فعال ایران در عراق بعد از حمله نظامی آمریکا در ۲۰۰۳ بیشتر مبتنی بر مهار تهدید آمریکا شکل گرفت. اکنون حضور ایران در بحران سوریه، همان‌گونه که در بالا گفته شد، فراتر از حفظ یک متحد استراتژیک در منطقه و مسائل مربوط به ارتباط با حزب‌الله و تهدیدات رژیم صهیونیستی در حوزه بازدارندگی و مربوط به مهار تهدیدات آمریکا و متحدان منطقه‌ای‌اش می‌شود. برای همین است که ائتلاف ایران - روسیه با سرعت بیشتری در حال شکل‌گیری است که هدف آن ترکیبی از مسائل مربوط به مهار تهدیدات تروریستی داعش و بازدارندگی تهدیدات آینده کشورهای غربی در منطقه است. در همین راستا، مبارزه با داعش به نوعی در ادبیات جدید استراتژیک ایران با مفهوم پیشگیری از یک تهدید امنیتی - ایدئولوژیک در خارج از مرزهای ایران ارتباط می‌یابد.

¹⁷. Walter Lymphen

در حوزه امنیت خلیج فارس اکنون استراتژی ایران و به خصوص در تنگه هرمز بیشتر مبتنی بر مهار و بازدارندگی تهدید احتمالی با استفاده از برتری ژئوپلیتیک خود در منطقه است. امنیت منطقه خلیج فارس هم از لحاظ اقتصادی و هم سیاسی - امنیتی در حوزه منافع حیاتی و امنیت ملی ایران قرار دارد. بر این مبنا، حضور مؤثر و فعال در این منطقه را هم حق و هم مسئولیت خود در نظر می‌گیرد. مسئله نزدیک شدن قایق‌های نظامی ایران به ناوهای آمریکایی که در اواخر ریاست جمهوری اوباما شدت گرفت و اکنون در زمان دونالد ترامپ هم ادامه یافته، بیانگر این استراتژی در نگاه بازدارنده ایران است که در هر شرایطی از منافع و امنیت ملی خود دفاع می‌کند. از نگاه ایران، این نیروهای آمریکایی هستند که عامل بی‌ثباتی در منطقه خلیج فارس هستند. این تفکر که اخیراً هم از سوی وزیر دفاع و هم وزیر امور خارجه ایران تأکید شده، نشان‌دهنده وجود یک تفکر استراتژیک در سیاست ایران در این منطقه است. اهمیت این امر وقتی بیشتر می‌شود که دریابیم علیرغم اینکه ایران منافع حیاتی اقتصادی از عبور انرژی و واردات و صادرات کالا از طریق بنادر خلیج فارس و هرمز دارد اما همزمان تأکید کرده است که در شرایط تهدید خارجی به امنیت ملی یا هرگونه اقدام خصمانه، به اهرم‌های بازدارنده از جمله بستن تنگه هرمز یا کنترل کشتی‌های متخاصم یا متحدان آن‌ها متوسل خواهد شد. این نوع نگاه حتی در زمان رژیم شاه هم به شکل دیگری وجود داشت (برزگر، ۱۳۹۵: ۱۶).

خاستگاه فکری گروه‌ها و احزاب اصلی مورد حمایت جمهوری اسلامی ایران در منطقه خاورمیانه از تعلقات ژئوپلیتیکی ویژه جمهوری اسلامی ایران

دهه هشتاد میلادی را باید دوران اوج‌گیری اسلام‌گرایی در جهان اسلام نامید. در این دهه گروه‌های معتقد به اسلام سیاسی، اقدامات زیادی را به منظور براندازی حکومت‌های موجود در کشورشان و برپایی حکومت اسلامی به انجام رساندند. بسیاری از کشورهای اسلامی شاهد ظهور چنین گروه‌هایی بوده‌اند. گروه‌ها و تشکلهایی همچون اخوان المسلمین در مصر و اردن و سوریه، التفکر و الهجره در مصر، (النهضة) راشد الغنوشی^{۱۸} در تونس، جبهه نجات اسلامی در الجزایر، الحزب الاسلامی^{۱۹} در عربستان سعودی، حزب الله در لبنان و همچنین گروه‌های اسلام‌گرای افغانستان، پاکستان و ... نمونه‌ای از آن‌ها می‌باشند. این جنبش‌ها علی‌رغم دارا بودن اختلاف وسیع در روش‌ها و برنامه‌های کاری خود، در ایدئولوژی با یکدیگر اشتراک نظر داشته‌اند؛ اما مهم‌ترین این گروه‌ها در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران عبارتند از حزب الله، حماس، الدعوه و مجلس اعلا.

تعلقات ژئوپلیتیکی مذهبی، قومی و زبانی ایران در میان کشورهای خاورمیانه

نسبت‌های تجانس با سه میزان زیربنایی، یعنی زبان، مذهب و قومیت ارزیابی می‌شوند؛ زیرا این سه متغیر نیرومند بر الگوی همگرایی و واگرایی و کنش متقابل بخش مرکز با حاشیه تأثیر می‌گذارد و زیرساخت گرایش‌های عاطفی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی گروه‌های پیرامونی را نمایش می‌دهد (فهیمی، ۱۳۹۶: ۸۳).

آذری‌ها: جنگ‌های مکرری که در ناحیه مرزی آذربایجان و ترکیه روی داده و خطرات ناخوش آذری‌ها، به ویژه اهالی تبریز از رفتار عثمانی‌ها به‌طور طبیعی آذری‌ها را به درون فلات ایران سوق داده است و آن‌ها عمق استراتژیک خود را در داخل فلات ایران قرار داده‌اند. مشارکت فعال آذری‌ها در شئون اداری، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، علمی، فنی و مذهبی حتی در سطوح عالی رهبران از دیگر عوامل هم‌گرایی این قوم با بدنه ملت ایران است از جمله می‌توان به رهبری سیاسی نظام و مجلس خبرگان و ... اشاره کرد (فهیمی، ۱۳۹۶: ۸۹).

کردها، اهل تسنن، اهل تشیع عقیده عمومی این است که کردها از اقوام ایرانی و نژاد هند و اروپایی‌اند که از حدود ۹۳۳ سال پیش در منطقه کردستان استقرار یافته‌اند. این قوم دسته‌ای از اقوام آریایی هستند که ابتدا در اطراف دریاچه وان منطقه قفقاز و رود دجله پراکنده بودند و به تدریج که انسجام قومی و فضایی پیدا کردند در منطقه کردستان کنونی مستقر شدند

¹⁸. Rashid Al-Ghanoushi

¹⁹. Al-Holahimian

(فهیمی، ۱۳۹۶: ۱۱۰). کردهای ایران، با وجود اینکه با اکثریت جامعه ایرانی پیوند نژادی دارند، به علت قوت پیوندها و باورهای درون قومی، نسبت به اجتماعات کرد ساکن عراق و ترکیه که تابعیت غیر ایرانی دارند، تعلق خاطر نشان می‌دهند. از حیث مذهبی کردها به دو گروه سنی شافعی و شیعه تقسیم می‌شوند. کردهای کردستان غالباً اهل سنت و شافعی مذهب‌اند؛ گروهی دیگر نیز به مذاهب دیگر اهل سنت منسوب‌اند. کردهای منطقه کرمانشاه و ایلام عمدتاً شیعه‌اند و در کنار آن‌ها مسلک‌های دیگری چون اهل حق و علی‌الهی نیز وجود دارند؛ بنابراین صرف‌نظر از کردهای شیعه‌مذهب، اکثریت کردهای کردستان در مذهب با بخش مرکزی ایران تفاوت دارند و از این حیث با دیگر مناطق کردنشین در خارج از مرزها همسانی دارند. ولی همه کردها به ایرانی بودن خود افتخار می‌کنند.

قوم عرب: ساکنان منطقه عرب نشین خوزستان، از حیث زبان و قومیت، اصالتاً عرب هستند. مردم این منطقه اکثراً شیعه مذهب‌اند و همچون آذری‌ها با بخش مرکزی ایران همگونی دارند. قلمرو ناحیه عرب نشین شیعه مذهب به مناطق جنوب عراق نیز گسترش پیدا می‌کند. تجانس مذهبی منطقه عرب نشین خوزستان و دنباله برون‌مرزی آن، نوعی گرایش رفتاری در مردم این منطقه نسبت به بخش مرکزی ایران به وجود آورده و سبب شده است که این اقلیت نیز همچون آذری‌ها خود را وابسته به هویت ملی ایران بدانند؛ لذا این اقلیت حیات و بقای خود را در سایه اتصال و همراهی با ملت ایران ممکن می‌داند. این ویژگی در کردار سیاسی این قوم در قرن اخیر جلوه‌گر شده است؛ به‌طوری‌که جنبش‌های سیاسی واگرایی که در پناه حمایت‌های بین‌المللی و فرامنطقه‌ای و با منشأ خارجی در منطقه پدید آمدند با استقبال مردم بومی روبرو نشدند و به‌سرعت از میان رفتند.

شیعیان لبنان و دیگر کشورهای منطقه خاورمیانه از تعلقات ژئوپلیتیکی شیعی انقلاب ۱۳۵۷ و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران

کشورهای که دارای جوامع شیعی بودند بیشترین تأثیر را از انقلاب اسلامی اخذ نمودند. ناآرامی‌های شیعیان در کشورهای کویت، بحرین، عراق و عربستان سعودی نشان داد که چگونه تأثیر انقلاب اسلامی موجب شده که این‌ها به ظلمی که دچار آن هستند پی برده و دست به قیام بزنند. افزون بر احساس مسئولیت ایران برای مبارزه با استبداد در منطقه، دلایل متعدد دیگری وجود داشت که موجب شد که جمهوری اسلامی به شیعیان لبنان توجه ویژه داشته باشد. به‌رغم اینکه شیعیان در لبنان اکثریت جمعیت را یعنی بین ۳۰ تا ۴۰ درصد جمعیت را تشکیل می‌دهند، کمترین قدرت در کشور را در اختیار داشته و مانند بقیه‌ی شیعیان که در کشورهای عربی می‌زیستند، شیعیان لبنان تحت سلطه‌ی مسلمانان اهل سنت قرار داشتند؛ اما برخلاف شیعیان دیگر در منطقه، شیعیان لبنان تا حدی تحت تسلط مسیحیان مارونی لبنان نیز بودند. هر چند همه‌ی جمعیت لبنان در جنگ داخلی موردتهاجم نیروهای قرار داشتند، اما بزرگ‌ترین فشار خارجی بر شیعیان وارد می‌گشت (فهیمی، ۱۳۹۶: ۱۲۸).

افزون بر این دلیل، حداقل سه دلیل برای اهمیت شیعیان لبنان از منظر جمهوری اسلامی ایران وجود داشت، نخست، علاقه شخصی امام راحل نسبت به امام موسی صدر رهبر مفقود شیعیان لبنان بود. دلیل دوم، عبارت بود از شرایط داخلی لبنان و اینکه شیعیان این کشور از مهم‌ترین حامیان خارجی انقلاب اسلامی ایران بودند؛ و سوم، قرار گرفتن شیعیان لبنان در جنوب این کشور آنان را در مرز اسرائیل قرار می‌داد و از این رو، این فرصت را فراهم می‌آورد تا با کمترین هزینه، احساسات ضد صهیونیستی تقویت گشته و حمایت ایران از مبارزه عربی و اسلامی علیه اسرائیل نشان داده شود (حاجی یوسفی، ۱۳۹۳: ۴۴).

عراق، عربستان سعودی، لبنان و بحرین همگی با مشکلات جمعیت‌های شیعه خود روبرو هستند. در عراق شیعیان حدود ۱۰ تا ۱۱ میلیون از جمعیت و یک اکثریت را تشکیل می‌دهند. همانند چندین گروه دیگر در آن کشور، شیعیان سرکوب می‌شوند، رهبران‌شان دستگیر شده و صدها نفر از آن‌ها نیز اعدام گردیده‌اند. در مارس ۱۹۹۱ آن‌ها بر ضد صدام حسین به طرز وحشیانه‌ای سرکوب شدند. دولت عراق به اعمال فشار بر شیعیان از راه خشکاندن باتلاق‌های جنوب کشور ادامه می‌دهد. شیعیان در عراق پشتیبانی ناچیزی نصیب‌شان شده است. کویت و عربستان سعودی آشکارا دشمن آن‌ها هستند و حتی ایران

نیز کار زیادی در حمایت از آنها انجام نداده است. بسیاری از کشورهای منطقه از این نگراند که تجزیه عراق احتمالاً منجر به حاکمیت یک دولت شیعه طرفدار ایران در جنوب عراق خواهد بود (کمپ و هارکاوی^{۲۰}، ۱۳۹۵: ۱۴۷).

جنگ‌های داخلی منطقه‌ای و تبعات آن بر امنیت کشور و سیاست خارجی برای دستیابی به تعلقات ژئوپلیتیکی در منطقه بحرانی خاورمیانه

شروع هر بحرانی بستر و ریشه‌های مختلفی از جمله عوامل تاریخی، ژئوپلیتیکی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی دارد. گاهی دولت‌ها در مناسبات بین‌المللی، در راستای دستیابی به منافع خود و یا جلوگیری از به خطر افتادن امنیت و ثبات کشور خود، اقدام به محدود کردن اثرپذیری خود از گروه‌های تروریستی می‌کنند. داعش خشن‌ترین تشکیلات تروریستی در بین همه گروه‌های مسلح برجسته در منطقه خاورمیانه است. پس از حمله آمریکا به عراق، شاخه القاعده در عراق پایه‌گذار داعش شد. پس از آنکه ناآرامی‌های سوریه شدت گرفت، داعش از عراق به سوریه هم وارد شد. ظهور داعش در عراق و سوریه تبعات مختلفی در خاورمیانه و سپس در اغلب نقاط دنیا به همراه داشت.

کشورهای گوناگونی نیز با پدیده داعش درگیر شده و به ناچار در مقابل آن به تدابیر مختلفی دست زدند. در این میان جمهوری اسلامی ایران به‌طور مستقیم با داعش در تقابل قرار گرفت زیرا داعش علاوه بر اینکه تمامیت ارضی و رژیم‌های سیاسی متحدان منطقه‌ای ایران را به چالش کشید؛ تهدید امنیتی و ایدئولوژیکی برای ایران نیز به شمار می‌رفت. لذا سیاست خارجی ایران تحت تأثیر ظهور داعش ناچار به اعمال راهکارهایی برای مقابله با آن شد.

تأثیر داعش و گروه‌های تروریستی در بعد ملی بر سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران

۱. نزدیکی هر چه بیشتر ایران به حزب‌الله در جهت مقابله با ریشه‌کنی داعش در سوریه
۲. افزایش حضور مستشاری و کمک به ارتش سوریه برای مقابله با گروه‌های تروریستی و تکفیری
۳. حفاظت از اماکن مقدس سوریه
۴. رایزنی گسترده با روسیه و چین در جهت حمایت از بشار اسد در مقابله با گروه‌های تروریستی
۵. پیوستن به ائتلاف ضد داعش در سوریه شامل روسیه، عراق، سوریه و حزب‌الله
۶. اجازه حملات نظامی موشکی روسیه علیه داعش و گروه‌های تروریستی از طریق فضای ایران
۷. پیوستن به جریان مذاکرات سیاسی حل‌وفصل بحران سوریه در وین پس از برجام.

منابع ناامنی ایران

با توجه به آنچه از قبل پیرامون ویژگی‌ها و مشکلات ساختاری کشورهای حوزه خلیج فارس مطرح شد تا حدودی به مشکلات امنیتی فراوری جمهوری اسلامی ایران اشاره شده است. در این بخش سعی در اشاره به منابع ناامنی جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر دو رویکرد منطقه‌ای و بین‌المللی می‌شود.

منطقه‌ای

فقدان مشروعیت داخلی و در نتیجه ضعف داخلی کشورهای جنوبی خلیج فارس و عدم اتکای آنها به ملت‌هایشان از دو جهت منجر به آسیب وارد شدن به کشورهای منطقه می‌شود. اول این که زمینه‌های همکاری و همگرایی را از بین می‌برد و باعث دور افتادن کشورها و موضع‌گیری در مقابل یکدیگر می‌شود. دوم این که موجب حضور کشورهای قدرتمند برای برقراری امنیت و پر کردن در میان مناطق جهان‌سومی، در دوران خلأ قدرت در این منطقه می‌باشد. این امر باعث شد که پس از جنگ جهانی دوم، تنها منطقه‌ای که با توجه به توانایی‌های بالقوه داخلی به شدت تحت نفوذ سیاسی و اقتصادی بین‌المللی قدرت‌های بزرگ باقی ماند، خاورمیانه بود. نبود مشروعیت داخلی به بی‌ثباتی سیاسی می‌انجامد و بی‌ثباتی سیاسی به اختلافات

²⁰. Kemp and Harkavy

میان کشورها دامن می‌زند و در نتیجه بازتاب منطقه‌ای، احساس ناامنی شدید را در پی دارد. احساس ناامنی دو نتیجه بسیار منفی و بلندمدت بر رشد و توسعه سیاسی اقتصادی منطقه می‌گذارد (سریع القلم، ۱۳۸۴: ۱۲۸).

موضوع هسته‌ای ایران

به نظر می‌رسد یکی از مهم‌ترین چالش‌های بزرگ آمریکا در خاورمیانه موضوع هسته‌ای جمهوری اسلامی ایران باشد. در صورتی که توافق میان غرب و ایران در موضوع هسته‌ای در عرصه اجرا نیز موفقیت‌آمیز باشد صحنه بازیگری قدرت‌های منطقه‌ای تحت تأثیر قرار خواهد گرفت و فضای مناسب‌تری برای نقش‌آفرینی بیشتر ایران در تحولات منطقه‌ای فراهم خواهد شد.

به‌طور کلی می‌توان گفت، با دستیابی به برنامه جامع اقدام مشترک، فضای بازتری برای مانور سیاسی ایران در منطقه خاورمیانه فراهم شده است. به همین دلیل رقبا و دشمنان منطقه‌ای ایران به دنبال بزرگنمایی امتیازات کسب شده کشورمان در متن برجام هستند و تمام تلاش خود را در جهت ممانعت از اجرای موفقیت‌آمیز آن به کار بسته‌اند. از این رو، مقامات عربی و صهیونیستی با ابراز ناخشنودی از حفظ تأسیسات هسته‌ای تهران طبق توافق و آزاد شدن منابع مالی بلوکه شده ایران در نتیجه اجرایی شدن برجام، به دشمنان منطقه‌ای برجام تبدیل شده‌اند. درواقع، رژیم صهیونیستی و حکام عرب منطقه ترجیح می‌دهند که انزوای سیاسی و تحریم‌های اقتصادی علیه جمهوری اسلامی ایران همچنان پابرجا باشد تا با دست باز تحولات منطقه را در جهت منافع خویش مدیریت کنند. تأثیر مستقیم برجام بر افزایش نفوذ جمهوری اسلامی ایران در منطقه به حدی آشکار است که رقبای منطقه‌ای تهران از جمله عربستان سعودی و ترکیه به میزان مداخلات و ماجراجویی‌های نظامی خویش در کشورهای پیرامونی افزوده‌اند تا قبل از اجرایی شدن توافق، میدان‌های نبرد را به نفع خویش سروسامان دهند (یزدان پناه، ۱۳۹۴).

البته دولت آمریکا نیز همانند ایران به نتیجه رسیدن مذاکرات را به معنای پایان اختلافات ایران و آمریکا ارزیابی نکرده‌اند. همان‌گونه که اوباما رئیس‌جمهور آمریکا می‌گوید: هیچ‌چیز در این توافق مانع نمی‌شود که ما به تلاش‌های نیرومندان خود در مقابله با تروریسم، دست‌نشانده‌های ترور و فعالیت‌های بی‌ثبات‌کننده در منطقه ادامه ندهیم. ما در این نقطه روابط خود را با ایران عادی نمی‌کنیم. کاری که الآن می‌کنیم این است که یکی از مشکلات سرنوشت‌ساز یعنی دستیابی آن‌ها به بمب هسته‌ای را حل می‌کنیم و آن را از میان بر می‌داریم؛ اما تحریم‌های خودمان را که به علت سوابق حقوق بشری و تروریسم برقرار شده است، حفظ می‌کنیم. این تحریم‌ها لغو نمی‌شوند. ما نه تنها قادریم تحریم‌های خود را ادامه دهیم بلکه می‌توانیم تحریم‌های سازمان ملل را نیز که از تحریم‌های هسته‌ای مجزا هستند و به ارسال سلاح از سوی ایران به حزب‌الله و دیگر سازمان‌های تروریستی مربوط می‌شود، حفظ کنیم.

تأثیر داعش بر بعد بین‌المللی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران

همسایگی جمهوری اسلامی ایران با عراق و سوریه در کنار این نکته که در شرایط پساتحریم کشورهای جهان به سمت همکاری با ایران برای حل مشکلات بین‌المللی از جمله بحران امنیتی داعش در منطقه و جهان روی آوردند، بر اهمیت بررسی تأثیر حضور و دخالت ابرقدرت‌ها در بحران داعش بر سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران افزوده است. ایران در منطقه آشوب‌زده‌ای قرار دارد ولی می‌تواند ثبات و اقتدار خود را حفظ کند و توافق هسته‌ای هم بر قدرت ایران افزوده است (فهیمی، ۱۳۹۶: ۱۳۶).

حسین امیر عبدالهیان، معاون عربی و آفریقایی وزارت خارجه ایران معتقد است که ایران متوجه شده بود که از حدود سال ۲۰۱۳، روس‌ها قصد حضور در سوریه را دارند. وی معتقد است که تحولات اوکراین موجب شد که روس‌ها برای حفاظت از حیثیت و شرف ملی خودشان سیاست‌های خاورمیانه‌ای خود را تحرک بخشند و متحدین خود را دریابند. اشتراکات زیادی

میان مبارزه ایران و روسیه است، اول اینکه که دنیا باید بداند این دو کشور متحدان خود را تنها نمی‌گذارند. دوم اینکه این تئوری نباید اصلاً جا بیفتد که گروه‌های تروریستی می‌توانند یک نظام سیاسی را سرنگون کنند. سوم اینکه خط قرمز ایران و روسیه، حفظ نظام سیاسی سوریه است. در سوریه بشار اسد بسیار مهم است. نکته آخر اینکه جمهوری اسلامی ایران از سوریه و مردم آن و معارضان سوری معتقد به راه‌حل سیاسی، دفاع می‌کند. در مقابل بشار اسد هم تا حدودی نظرات تهران را می‌پذیرد و بحث اصلاحات سیاسی پذیرفت. تعدادی از زندانیان سیاسی را آزاد کرد. اصلاح قانون اساسی را اعلام کرد. نکته مهم اینکه ایران هم نمی‌خواهد که بشار اسد رئیس‌جمهور دائم در سوریه باشد (سایت انتخاب، ۱۳۹۳، ۲ آبان). بسیاری از تحلیل‌گران معتقدند که اقدامات مشترک ایران و روسیه مانع از حمله نظامی آمریکا به سوریه شده است. تا قبل از آن آمریکایی‌ها برای حمله به سوریه لحظه‌شماری می‌کردند.

اجرای شدن برجام در پرتو روابط متعادل با قدرت‌های جهانی ظرفیت ژئوپلیتیک جدیدی به سیاست خارجی ایران می‌دهد که می‌تواند در خدمت توسعه اقتصادی کشور و ثبات منطقه‌ای قرار بگیرد. حل بحران داعش در این راستا در زمره ثبات منطقه‌ای محسوب می‌شود. منطق رویکرد ژئوپلیتیک بیشتر بر ضرورت تثبیت موقعیت و نقش ایران در معادلات سیاسی امنیتی منطقه و جهان قرار دارد. بر این معنا، استراتژی امنیت ملی ایران به‌خصوص در حوزه‌هایی که ارتباط مستقیم با مفهوم تردید دارد، همانند سایر کشورها همچون آمریکا، ترکیه و عربستان در اولویت سیاست خارجی است. از این لحاظ برجام با ایجاد یک ظرفیت جدید نقش ایران را در معادلات ژئوپلیتیک خاورمیانه افزایش داده و لذا باید از فرصت به دست آمده در معضلات و تهدیدات استراتژیک با غرب به‌خصوص آمریکا نهایت استفاده را کرد. از لحاظ عملی رویکرد ژئوپلیتیک با مفهوم نقش ثبات بخش ایران در رویکرد سیاست خارجی ارتباط می‌یابد.

چالش مخالفت‌های منطقه‌ای به‌خصوص از سوی عربستان و تا حدودی ترکیه است که بر جنبه منفی برجام بر جایگاه منطقه‌ای خود تأکید می‌کنند. نگرانی اصلی این دو کشور از بهبود روابط ایران و قدرت‌های اروپایی و به‌خصوص آمریکا و پذیرش واقعیت اجتناب‌ناپذیر نقش منطقه‌ای ایران است که از نظر آن‌ها توازن قدرت را به ضرر آن‌ها به هم می‌زند. عربستان و ترکیه همچنین نگران نزدیکی روسیه به ایران هستند. با رفع تحریم‌های بین‌المللی، روسیه تجارت تسلیحاتی و مبادلات اقتصادی با ایران را از سر می‌گیرد، پس از نظر اقتصادی روابط ایران و روسیه به نفع روسیه است. افزایش قدرت منطقه‌ای ایران بر نقش ثبات‌بخش ایران در منطقه می‌افزاید؛ که این خود در اولویت روابط روسیه هم می‌باشد. بر این مبنا، سعودی‌ها که به‌ناچار مجبور شدند که به‌طور رسمی برجام را بپذیرند، اکنون با یک تغییر استراتژیک سعی دارند، اثرات مثبت برجام در تقویت جایگاه ژئوپلیتیک ایران را از طریق تشدید فشارها در کنگره و سنای آمریکا برای اعمال تحریم‌های جدید و جلوگیری از اعطای امتیازات جدید به ایران محدود کنند. طبق گزارش‌های اخیر سعودی‌ها یازده میلیون دلار برای لابی کردن علیه سرمایه‌گذاری در ایران هزینه کردند.

دولت اردوغان هم با نگاهی بدبینانه اجرایی شدن برجام را مساوی افزایش نقش ایران در منطقه و به ضرر منافع منطقه‌ای خود به‌خصوص در بحران سوریه می‌بیند. به همین دلیل این دو کشور سعی کرده‌اند جبهه واحدی علیه ایران شکل دهند. تشدید تنش ژئوپلیتیک به نفع ایران نیست. ورود سرمایه‌گذاری خارجی و رونق اقتصادی نیاز به ثبات در منطقه دارد. این خود نیازمند رفع تنش‌های منطقه‌ای با عربستان و ترکیه در حوزه بحران‌های عراق و سوریه به‌خصوص حل بحران داعش هست. همزمان اهمیت اصلی ایران برای کشورهای اروپایی به دارا بودن یک دولت قوی است که همزمان قادر به حفظ قدرت خود و ایفای نقش منطقه‌ای خود برای رفع بحران‌های جاری است. واقعیت این است که اضطراب ژئوپلیتیک منطقه‌ای کشورهای غربی را در مسیر دستیابی به توافق هسته‌ای با ایران قرار داده است. عدم تعامل با ایران در سال‌های گذشته محدودیت استراتژیک برای کشورهای غربی در حل بحران‌های منطقه‌ای و سرکوب حرکت‌های تروریستی مثل داعش ایجاد کرد. این تحول کشورهای غربی را در حل بحران‌های منطقه‌ای و سرکوب حرکات تروریستی مثل داعش را ایجاد کرد. غرب پذیرفت که نمی‌توان نقش ایران را در معادلات منطقه‌ای و حتی جهانی نادیده گرفت. از این لحاظ حضور ایران در مذاکرات صلح سوریه بیشتر با موافقت آمریکا و اصرار کشورهای اروپایی بر مبنای رویکرد جدید غرب به نقش ایران در دوران پسابرجام

به عنوان یک کارگزار ثبات بخش برای حل این بحران است. به عبارت دیگر، اهمیت برجام بر مبنای نگاه جدید ژئوپلیتیک قدرت های غربی نسبت به نقش ایران در ایجاد ثبات منطقه است.

مشروعیت مخالفت عربستان با برجام در مجموعه غرب و در سطح بین المللی پذیرفتنی نیست. در حالی که عربستان سیاست تهاجمی در بمباران یمن و اخلاص در روند صلح سوریه از طریق حمایت از تروریست های تکفیری را دنبال می کنند، به همان اندازه مخالفت ها بر ضد این کشور در غرب افزایش می یابد. قدرت های جهانی با اعمال هرگونه سیاست های جنگ طلبانه در منطقه به خصوص به لحاظ گسترش تروریسم مخالف هستند. ژئوپلیتیک برجام حتی معادله روابط با روسیه، چین، هند و ژاپن را به نفع ایران تغییر داده است. در شرایط بهبود روابط ایران با اروپا و آمریکا این کشورها به سرعت خواهان توسعه روابط همه جانبه با ایران شده اند. حل معضل استراتژیک هسته ای و مشارکت ایران در حل مسائل منطقه ای از جمله بحران داعش بر اهمیت ژئوپلیتیک ایران نزد آنان افزوده است. برجام در پرتو فهم درست قدرت های جهانی از ضرورت پذیرش درست نقش منطقه ای ایران در تأمین صلح و امنیت منطقه ای ایران در تأمین صلح و امنیت منطقه ای و به خصوص تروریسم داعش اجرایی شد.

سیاست خارجی ایران باید از ظرفیت ژئوپلیتیک دوران پسابرجام و روابط متعادل با قدرت های بزرگ برای رفع تنش های منطقه ای و پیشبرد رویکردهای توسعه ای و رونق اقتصادی استفاده کند. رشد گروه های تروریستی در سال های گذشته در خاورمیانه نشان دهنده فصل جدیدی از مسائل امنیتی در منطقه است (حاتمی، ۱۳۹۴، ۴۵). از جمله تأثیرات داعش بر بعد منطقه جمهوری اسلامی ایران را می توان موارد ذیل نام برد:

۱. حضور پررنگ در عراق در جهت جلوگیری از پیشروی داعش.
 ۲. تلاش برای حفاظت از اماکن مقدس عراق در مقابله با داعش.
 ۳. ارتباط بیشتر با اقلیم کردستان عراق در جهت جلوگیری از پیشروی داعش در اقلیم.
 ۴. سازمان دهی نیروهای شبه نظامی و مردمی شیعی در عراق برای مقابله با داعش.
 ۵. انجام فعالیت مستشاری در ارتش عراق برای مقابله با داعش.
 ۶. تقویت حضور نظامی مستقیم در داخل خاک عراق در مجاورت مرزهای ایران.
 ۷. تغییر حمایت از دولت نوری مالکی به وادار کردن او برای کنار رفتن از قدرت در جهت روی کار آمدن حکومت مرکزی مقتدر شیعی که مورد توافق همه عراقی ها باشد.
- تأثیر داعش بر سیاست خارجی جمهوری اسلامی در سوریه به شرح زیر می باشد:
۱. نزدیکی هر چه بیشتر ایران به حزب الله در جهت مقابله با پیشروی داعش در سوریه.
 ۲. افزایش حضور مستشاری و کمک به ارتش سوریه برای مقابله با داعش.
 ۳. حفاظت از اماکن مقدس سوریه.
 ۴. رایزنی گسترده با روسیه و چین در جهت حمایت از بشار اسد در مقابله با داعش.
 ۵. پیوستن به ائتلاف ضد داعش در سوریه شامل روسیه، عراق، سوریه و حزب الله.
 ۶. اجازه حملات نظامی موشکی روسیه علیه داعش از طریق فضای ایران.
 ۷. پیوستن به جریان مذاکرات سیاسی حل و فصل بحران سوریه در وین پس از برجام.

شکل (۴). نقشه تعلقات ژئوپلیتیکی ایران در خاورمیانه (Source:IEA,2017)

بحث و نتیجه‌گیری

وجه بارز سیاست خارجی و بنیان‌های اقتصادی آن در هر کشوری بهره‌گیری از بنیان‌ها و مؤلفه‌های جغرافیایی و ژئوپلیتیک آن است. مؤلفه‌های ژئوپلیتیک در هر کشوری پایه و اساس اقتصاد آن به شمار می‌روند و با استفاده از آن جایگاه در محیط بین‌الملل مشخص و معین می‌شود. اگر ژئوپلیتیک هر کشوری را سیاست و استراتژی متخذه از جغرافیا و زمین بدانیم، متکی شدن اقتصاد را بر زمین و گستره و منابع جغرافیایی ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است. اگر کشورها اقتصاد خود را بدون توجه به ژئوپلیتیک خود ترسیم نمایند، به اقتصادی منفعل و درون‌نگر و آسیب‌پذیر تبدیل خواهند شد و از داشتن اقتصادی اثرگذار و پویا در محیط بین‌الملل ناتوان می‌باشند. با نگاهی به سیاست خارجی جمهوری اسلامی و بنیان‌های اقتصادی آن در می‌یابیم که روح حاکم بر آن با توجه با ساختاری در که بر آن مترتب است (دولتی بودن)، اقتصادی بدون توجه به زیرساخت‌های جغرافیایی و ژئوپلیتیکی است و این عرصه سیاست خارجی نه تنها نتوانسته موفقیت کسب نماید بلکه منفعل و درون‌نگر شده و از تأثیرگذاری و پویایی بازمانده است. در حالی که با نگاهی به پایه‌های ژئوپلیتیک و جغرافیای ایران در می‌یابیم که موقعیت ژئوپلیتیک آن اثرگذاری جهانی و در پایین‌تر از سطح منطقه‌ای نمی‌باشد.

سیاست خارجی جمهوری اسلامی و بنیان‌های اقتصادی آن متناسب با بنیان‌ها و مؤلفه‌های ژئوپلیتیکی که خاص موقعیت جغرافیایی و ژئواکونومیک کشور باشد، به‌طور کامل نیست. به‌عبارت دیگر، بین سیاست خارجی و بنیان‌های اقتصادی جمهوری اسلامی و بنیان‌های ژئوپلیتیکی که باید بر آن متکی باشد، فاصله هست؛ زیرا هرکدام از مؤلفه‌های یادشده در فصل چهارم که به‌عنوان بنیان‌های ژئوپلیتیک آورده شده اگر در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در نظر گرفته شوند، می‌توانند نویدبخش اقتصادی برون‌نگر و اثرگذار را در کشور فراهم آورد. آنچه از جغرافیای کشور در اقتصاد سیاسی فعلی در نظر گرفته شده است منابع آن یعنی نفت و فروش آن می‌باشد که دلیل عمده مشاجرات بین‌المللی و منبع ناهمواری توسعه کشور است، در حالی که می‌توان با فعال کردن و در نظر گرفتن دیگر منابع و عوامل برآمده از بنیان‌های ژئوپلیتیک مانند گردشگری، ترانزیت چه از نظر منابع انرژی و چه از نظر مهندسی با اتخاذ سیاست خارجی بر این مبنا در تعامل راه‌های هوایی، زمینی و دریایی و صدور خدمات فنی با کشورهای منطقه و نظام بین‌الملل به اقتصادی پویا و برون‌نگر با هدف توسعه تعاملات اقتصادی دست یافت.

نتیجه آن که ایران با موقعیت جغرافیایی و بنیان‌های ژئوپلیتیکی مانند قرار گرفتن بین دو قدرت بحری و بری، واقع شدن در مرکز بیضی (هارتلند) انرژی جهان، تسلط بر تنگه راهبردی هرمز، مسیر انتقال انرژی و ترانزیت شرق و غرب و شمال و جنوب، مرکزیت فرهنگی و قدرت نرم و قرار گرفتن در کانون ژئوپلیتیک تشیع و نیز در موقعیت ریملند نظریات ژئوپلیتیکی در استراتژی جهانی از اهمیت و جایگاه بالایی برخوردار است، با وجود آن هنوز نتوانسته است سیاست خارجی و بنیان‌های اقتصادی‌اش را با این موقعیت‌ها متناسب کند و دیگر آنکه این سیاست خارجی فرسنگ‌ها با ام‌القراایی سیاسی و فرهنگی

جمهوری اسلامی ایران فاصله دارد و متناسب با ماهیت کشور درک بنیان‌های ژئوپلیتیکی و استوار ساختن سیاست خارجی بر آن امری لازم و ضروری به نظر می‌رسد. برای رسیدن به سیاست خارجی و بنیان‌های اقتصادی متناسب با اهداف عالیه سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران آن گونه که واقعیت‌های ژئوپلیتیک در نزدیک پیرامون و محیط بین‌الملل ایجاب می‌کند می‌طلبد کدهای ژئوپلیتیک خود را با رویکردی اقتصادی تعریف کند تا بتواند ضمن همزیستی مبتنی بر به فعلیت رساندن بنیان‌های فضایی پیرامون خود به اقتصادی مسالمت‌آمیز با واحدهای سیاسی - ژئوپلیتیک به ویژه در مؤلفه‌های یادشده، برساند و در جهت اهداف و منافع ملی در شکوفایی و توسعه کشور گام ضرورت پیوند عناصر اقتصادی ملی با اقتصاد سیاسی بین‌الملل ایجاب می‌کند که سیاست بردارد. از سوی دیگر، خارجی در عصر جهانی شدن در خدمت اهداف توسعه اقتصادی قرار گیرد. به عبارت دیگر سیاست خارجی کشور باید به گونه‌ای سامان یابد که ضمن درک نظام بین‌الملل به صورت دوجانبه و چندجانبه در نزدیک پیرامون و بین‌الملل و همچنین در سطح سازمان‌های بین‌المللی، بتواند بر پایه ظرفیت‌های محیطی و بنیان‌های ژئوپلیتیک و ژئواکونومیک برای شکل‌گیری فرآیند توسعه اقتصادی کشور بسیج و تجهیز نماید و از این نظیر هماهنگی و همسویی کاملی میان سیاست خارجی و الزامات سیاسی و فرهنگی توسعه اقتصادی برقرار شود. سیاست خارجی ابزاری برای تقویت اقتدار و جایگاه کشور در نظام بین‌الملل است. اکنون که عنصر اصلی اقتدار در عصر جهانی شدن متکی به عوامل اقتصادی، علمی و فناوری است، سیاست خارجی باید به گونه‌ای سامان یابد که ضمن درک زمینه‌های ژئواکونومیک خود، بتواند از این عناصر اقتدار برای توسعه ملی بهره‌گیری کند.

با توجه به سیاست‌های تهاجمی و ائتلاف منطقه‌ای برخی کشورهای منطقه علیه ایران، فشارهای همه‌جانبه ایالت متحده، حضور روزافزون چین و روسیه در منطقه، گسترش نیروهای تروریستی و بحران‌های پی‌درپی، جمهوری اسلامی ایران با داشتن منابع انرژی قابل توجه، حوزه نفوذ پیرامونی، همسایه‌های متعدد، قرار گرفتن در منطقه استراتژیک و تعامل مناسب با اتحادیه اروپا، برای دستیابی به منافع ملی و ارتقای وزن ژئوپلیتیک خود باید موارد زیر را مدنظر قرار دهد:

۱. مهم‌ترین پایه امنیت ملی ایران، راضی بودن مردم ایران از زندگی و امیدوار بودن آن‌هاست که با تداوم کنترل نقدینگی، کاهش تورم و نیز ارتقای شاخص‌های توسعه انسانی، باید اصلی‌ترین بنیاد قدرت ملی را تحکیم نمود.
۲. دولت‌مردان جمهوری اسلامی ایران باید این نکته را مد نظر قرار داشته باشند که اگر قرار باشد منابع و ظرفیت‌های باقی‌مانده کشور پس از رهایی از مسئله هسته‌ای، در مسیرهای بحران دیگری درگیر شود، ممکن است مملکت کشش لازم را نداشته باشد و با تهدیدها و خطرهای جدی مواجه شود.
۳. لازم است میان توانایی‌های ملی و میزان تعهدات منطقه‌ای توازن وجود داشته باشد. نادیده گرفتن این مسئله می‌تواند هزینه‌های گزافی داشته باشد. سرنوشت شوروی نمونه بارزی در این مورد است.
۴. جلب و توسعه سرمایه‌گذاری خارجی و استقرار آن در قلمرو جغرافیایی کشورها علاوه بر توسعه، زمینه‌ساز امنیت ملی آن‌هاست. داشتن نقش اساسی در تأمین انرژی جهانی، ضامن درآمدهای کافی برای توسعه کشور بوده، امنیت ملی کشور را نیز تضمین خواهد کرد. صنایع نفت و گاز ایران نیازمند سرمایه‌گذاری در بخش‌های قبلی و حوزه‌های جدید است که هر کدام به میلیاردها دلار سرمایه‌گذاری خارجی نیاز دارد که باید در اولویت اول سرمایه‌گذاری خارجی قرار گیرد.

۵. آنچه در شرایط گذر از تحریم برای سیستم کشور ضرورت دارد، اعتمادسازی و هماهنگ‌سازی خود با قوانین بین‌الملل است. هرچه میزان ارتباط ایران با بانک‌ها، سازمان‌ها و نهادهای بین‌المللی افزایش یابد، استفاده از تسهیلات و امکانات این نهادها، می‌تواند چهره بهتری برای اقتصاد کشور ایجاد کند.

۶. استفاده مطلوب از فرصت‌ها و مزایای بازگشت به برجام، نیازمند آرامش منطقه‌ای است. برخی کشورهای مسلمان به دلیل ترس نابجا و بی‌دلیل از جمهوری اسلامی ایران، در حال چرخش به مسیری هستند که نتیجه آن، تحکیم هرچه بیشتر امنیت و رژیم صهیونیستی است.

۷. جمهوری اسلامی ایران نسبت به ترکیه باید سیاست مدارا در پیش گیرد و ضمن حفظ اقتدار خود، عجله‌ای در واکنش به اقدامات ترکیه از خود نشان ندهد و با گفتگو و بالا بردن حجم مبادلات اقتصادی، از ترکیه امتیازات بیشتری بگیرد. به‌علاوه عادی‌سازی مرادفات اقتصادی در ایران و اتحادیه اروپا نیز مسبب شرایط اقتصادی ویژه‌ای برای ترکیه خواهد بود.

۸. با توجه به وابستگی مداوم هند به انرژی و لزوم دسترسی به آسیای مرکزی و قفقاز، استفاده از فضای سرزمینی و خرید انرژی از ایران توسط هند، ایران می‌تواند از پتانسیل عضویت هند در پیمان همکاری شانگهای، سارک، بریکس و نیز فناوری اطلاعات، داروسازی و... استفاده نماید.

۹. شرق و غرب سیاسی دیگر معنا ندارد. تأمین کم‌هزینه نیازها و منافع جمهوری اسلامی ایران، در گرو روابط متوازی و گسترده با همه کشورها و کنشگران بین‌المللی است. پیوند با یکی و گسست از دیگری در روابط بین‌الملل به معنای افزایش هزینه‌ها و کاهش دستاوردهاست.

۱۰. مناطقی همچون جنوب شرق و شرق آسیا با منطق ژئواکونومیک، چارچوب همکاری و رقابت را به گونه‌ای میان خودتنظیم کرده‌اند که نظم و ثبات نسبی منطقه‌شان حفظ شده و توسعه و شکوفایی را برایشان به ارمغان آورده است. از این‌رو، باز کردن پنجره‌ای جدید در سیاست خارجی ایران در قالب پارادایم ژئواکونومی آسیایی برای تأمین امنیت پایدار و افزایش گزینه‌های کنش استراتژیک کشور حیاتی است.

۱۱. با توجه به چالش‌های اقتصادی و امنیتی پیش روی اتحادیه اروپا و همکاری مناسب در مسئله هسته‌ای، جمهوری اسلامی ایران باید ضمن غنیمت شمردن فرصت فعلی با غیرامنیتی کردن روابط، تفکیک مسائل سیاسی - امنیتی از مسائل اقتصادی-تجاری، کاهش چالش‌های سیاسی از طریق بالا بردن سطح مناسبات اقتصادی، نهادسازی و ساختارمند کردن روابط دوجانبه، توجه به نقش کلیدی سه قدرت فرانسه، آلمان و انگلستان و بهره‌گیری از رقابت‌های تاکتیکی اتحادیه اروپا و آمریکا در قبال ایران، برای پیشبرد اهداف و تأمین منافع ملی خود استفاده بهینه نماید.

۱۲. منافع ملی جمهوری اسلامی ایران ایجاب می‌کند که با دیپلماسی رسمی و عمومی از هرگونه اقدامی که موجب اجماع بین‌المللی و داخلی در آمریکا علیه ایران شود خودداری گردد. برای مقابله با آمریکا باید با ارتقای سطح روابط با سایر قدرت‌های جهانی و پرهیز از هرگونه اقدامات متقابل و تلافی‌جویانه، در مواضع بین‌المللی آمریکا شکاف انداخت. ایران باید مشکلات و معضلاتش را با آمریکا در یک فضای بین‌المللی و جهانی مطرح کند و از طریق رایزنی با کشورهای همانند چین و اتحادیه اروپا، سطح مناقشه با آمریکا را بین‌المللی کند. از اقدامات و مواضع تحریک‌آمیز بی‌مورد که صرفاً بهانه به دست آمریکا می‌دهد، بپرهیزد و با تقویت همکاری با آژانس بین‌المللی انرژی اتمی، فرایند غنی‌سازی اورانیوم، ذخایر سوخت هسته‌ای و آب‌سنگین خود را بر اساس استانداردهای برجام، تنظیم کند و توسعه دهد تا هیچ بهانه‌ای برای سوءاستفاده علیه برجام به دست آمریکا ندهد.

۱۳. چنین به نظر می‌رسد که اتحاد ایران و روسیه در حمایت از کشورهای سوریه و عراق برای مبارزه با گروه‌های تروریستی داعش و النصره پیشگیری از تک‌قطبی شدن قدرت در منطقه خاورمیانه توسط ایالت متحده آمریکا می‌باشد.

۱۴. به نظر می‌رسد توسل به قدرت‌های بیگانه توسط برخی دولتمردان مستبد منطقه موجب بروز ناامنی، بی‌ثباتی و حضور این نیروها در خاورمیانه شده است.

۱۵. به نظر می‌رسد بهره‌گیری ایران از موقعیت راهبردی در حوزه ژئوپلیتیکی شیعه، به قلمروسازی در شرق مدیترانه به‌عنوان یک مکمل ژئوپلیتیکی می‌انجامد.

۱۶. چنین به نظر می‌رسد سیاست خارجی برخی از دولت‌های جمهوری اسلامی ایران در خاورمیانه تنها بر اساس مصالح اسلامی بوده و منافع ملی موردتوجه قرار نگرفته است.

شواهد نشان می‌دهد که جهت‌گیری سیاست خارجی ایران، بر اساس نشانه‌هایی از تجدیدنظرطلبی نسبت به وضع موجود نظام بین‌الملل بر مبنای شاخص‌های ایدئولوژی بنا گردیده است. در چنین شرایطی الگوی ادراکی ایران در قالب مفاهیمی از

جمله دارالاسلام و دارالکفر شکل می‌گیرد. هر کشوری که در فضای غیر ایدئولوژیک ایران قرار داشته باشد، با واکنش سیاسی و روندهای محدود شونده روبه‌رو خواهد شد مانند عربستان سعودی، بحرین، امارات، ترکیه، اردن، اسرائیل و ... برعکس هر کشوری که در فضای ایدئولوژیک ایران قرار داشته باشد از حمایت‌های این کشور برخوردار است همچون عراق، سوریه، یمن، لبنان و ...

از مباحث فوق به دست می‌آید که ضرورت‌های بسط ژئوپلیتیک ایران در خاورمیانه عربی در دو صحنه مهم معنا پیدا می‌کند:

صحنه داخلی: بهره‌مندی اقوام و مذاهب از مواهب مشارکت در قدرت، به این دلیل که این اقوام و مذاهب در بیرون از مرزهای ایران دارای دنباله گسترده‌ای بوده و مرزها را عملاً در نوردیده‌اند بنابراین می‌توانند در بیرون از مرزها مساعدت فوری برای اجرای سیاست منطقه‌ای ایران نمایند. از این رو با محدود نمودن نگاه امنیتی به اقوام و مذاهب، کمرنگ کردن خطوط خودی و غیر خودی در سطح گفتمان سیاسی نظام، می‌تواند مثلاً به‌وسیله اعراب، جمهوری اسلامی را در میان جمعیت عرب تا شمال غربی افریقا و حوزه خلیج فارس و از طریق اکراد تا شمال سوریه گسترش دهد، همچنین به‌وسیله بلوچ‌ها و ترکمن‌ها گستره‌های نوین جغرافیایی را پیش روی سیاست خارجی باز نماید.

راهبردها در عرصه سیاست خارجی: دنبال کردن یک سیاست خارجی اسلامی و فعال، مبنی بر "خلوص" دیدگاه اسلامی ایران در منطقه، بدین معنا که اگر ایران قادر نباشد تصویر یک قدرت شیعی را معتدل‌تر کند هیچ‌گاه نمی‌تواند در جهان اسلام که اساساً سنی است، یک دستورالعمل اسلامی فراگیر را دنبال کند.

پیشنهادهای

۱. اهداف با توانمندی‌ها متناسب شوند: توجه به محدودیت‌ها یکی از عناصر چهارگانه مدیریت استراتژیک است بی‌توجهی به وجود مراحل در رسیدن به هدف اصلی استراتژی سبب غفلت از توجه به رابطه میان اهداف کوتاه‌مدت با اهداف بلندمدت شده است. این در حالی است که دستیابی به اهداف کوتاه‌مدت در طراحی استراتژی امنیت ملی راهی برای دستیابی به اهداف بلندمدت است. لذا اهداف کوتاه‌مدت خود را در پرتو توانمندی‌های موجود و اهداف بلندمدت تعریف می‌کنند و وصول به آن‌ها باعث ایجاد شرایط واقعی و محسوس برای بالفعل کردن اهداف بلندمدت می‌شود.

۲. به نخبگان علمی و رابطه علم و عمل توجه شود: هنوز جامعه ما از پذیرش کاربردی دیدن علوم انسانی سرباز می‌زند. نبود هم‌فهمی میان نخبگان علمی و مردم جامعه، بی‌توجهی به فرایند تصمیم‌سازی قبل از تصمیم‌گیری و وجود فرهنگ تک‌روانه در بعد تصمیم‌گیری موجب شده است که هریک از عناصر اجتماعی و سیاسی ایران خود را در کالبد ادراکی خود و بدون توجه به سایر موضوعات تعریف کند. لذا از این جامعه نمی‌توان انتظار آن را داشت که در سطوح بالای تصمیم‌گیری سیاسی و امنیتی افرادی بر منصب نشینند که جدا از این فرهنگ تفکر می‌کنند.

۳. وظایف در ساختار سیاسی-امنیتی جمهوری اسلامی ایران تعیین و تفکیک دقیق شود: امنیت ملی محدود به وزیر دفاع یا امور خارجه نیست ولی در مقام تصمیم‌گیری، تدوین این سند در بسیاری از کشورها بر عهده شورای عالی امنیت ملی قرار دارد. با این حال، عدم تعیین و تفکیک دقیق وظایف در ساختار سیاسی جمهوری اسلامی ایران سبب آن شده که پژوهشگران بدون درک دقیق از اولویت عمودی، در سنجش میزان اثرگذاری این نهادها با مشکل مواجه شوند و نهادهایی چون شورای عالی امنیت ملی، مجمع تشخیص مصلحت، رهبری و قوای سه‌گانه را در تدوین این سند در یک عرض مؤثر گمارند.

۴. فضای مدیریت امنیت ملی در کشور باید شفاف شود: اگر در پی آن باشیم که سیاست استراتژیک کشور را در حوزه امنیتی تهیه کنیم، در حالی که برنامه استراتژیک مشخص نیست، بخواهیم برنامه استراتژیک طراحی کنیم هدف امنیتی غیر مشخص خواهد بود که این امر در نهایت به تضعیف استراتژی امنیت ملی منجر می‌شود. بر این اساس،

پیشنهاد روش شناختی، رعایت اولویت در تهیه چارچوب، برنامه و سیاست استراتژیک می‌تواند این ضعف را جبران کند.

دستآورد این پژوهش می‌تواند مورد توجه راهبران و کارگزاران حوزه سیاست خارجی در وزارت امور خارجه قرار گیرد و بخشی از نیاز نظری آنان را برای احصاء مؤلفه‌ها و شاخص‌های مورد نیاز در تدوین استراتژی ملی جمهوری اسلامی ایران بر اساس ویژگی‌های ژئوپلیتیکی آن تأمین کند. از آنجاکه شاخص‌های مورد مطالعه در این پژوهش با اتکا به پیشینه تجربی و تحقیقات انجام شده توسط خبرگان و اهل فن احصاء شده است، می‌توان سایر شاخص‌ها را نیز در فرآیندهای پژوهشی دیگر مورد مطالعه قرارداد. با توجه به گوناگونی مؤلفه‌های تأثیرگذار در تهیه الگوی راهبردی معماری نیروهای مسلح، می‌توان به موضوع‌های پژوهشی دیگری در این راستا پرداخت که موارد زیر پیشنهاد می‌گردد:

- نقش و جایگاه اسناد بالادستی در تهیه الگوی استراتژی راهبردی ملی جمهوری اسلامی ایران بر اساس ویژگی‌های ژئوپلیتیکی.
- بومی‌سازی دانش ژئوپلیتیکی و بهره‌گیری از آن در تهیه استراتژی راهبردی ملی جمهوری اسلامی ایران.
- اهمیت توجه به مقتضیات آینده در تدوین استراتژی ملی جمهوری اسلامی ایران.
- توجه به ایجاد جامعه منتظر ظهور در تدوین استراتژی راهبردی ملی جمهوری اسلامی ایران.

منابع

- احمدی، عباس. (۱۳۹۰). ایران انقلاب اسلامی و ژئوپلیتیک شیعه. تهران: انتشارات موسسه اندیشه‌سازان نور، ۲۶۳.
- اخباری، محمد، عبدی، عطاالله، مختاری هشی، حسین. (۱۳۹۰). موقعیت ژئوپلیتیک ایران و تلاش‌های امریکا برای تثبیت هژمونی خود در جهان (مطالعه موردی: طرح خاورمیانه بزرگ)، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ۳ (۷۵): ۳۱۵-۳۳۱.
- برزگر، کیهان. (۱۳۹۸). منطقه‌گرایی در سیاست خارجی ایران. مطالعات اوراسیای مرکزی، ۵۰ (۳۰): ۱۲-۱.
- بیوک، محسن، فرجی راد، عبدالرضا و عزتی، عزت‌الله. (۱۳۹۷). تبیین استراتژی ژئوپلیتیک جمهوری اسلامی ایران پس از برجام. فصلنامه تحقیقات سیاسی بین‌المللی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا، ۳۴ (۱): ۲۹-۶.
- پیشگاهی فرد، زهرا و رحمانی، محمدعلی. (۱۳۹۰). قلمروخواهی ایران و امریکا در خاورمیانه. چاپ دوم. تهران: انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۲۷۶.
- پیشگاهی فرد، زهرا، نصرتی، شهریار، بازدار، شهناز. (۱۳۹۴). ژئوپلیتیک شیعه و قلمروخواهی ایران در شرق مدیترانه، فصلنامه علمی - پژوهشی شیعه شناسی، ۹۴ (۱)، ۲۷۶-۲۷۰.
- ترابی، یوسف. (۱۳۹۸). سیاست‌های جمهوری اسلامی در مدیریت تنوعات اجتماعی، دانش سیاسی، ۵ (۱): ۱۵۲-۱۵۰.
- حاجی یوسفی، امیرمحمد. (۱۳۹۷). دولت، نفت و توسعه اقتصادی در ایران. تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- حافظ نیا، محمدرضا. (۱۳۷۹). مبانی مطالعات سیاسی - اجتماعی (جلد دوم). تهران: سازمان حوزه‌ها و مدارس علمیه خارج از کشور، ۳۶-۳۷.
- حافظ نیا، محمدرضا و کاویانی راد، مراد. (۱۳۹۳). فلسفه جغرافیای سیاسی. چاپ اول. تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۲۵۹.
- سجادپور، سید محمدکاظم، شهابی، سهراب، غفاری، مسعود و صادقی، شمس‌الدین. (۱۳۹۰). ساختار نوین سیاسی و بین‌الملل و ژئوپلیتیک انرژی ایران (بررسی موردی: حوزه دریای خزر). رهیافت‌های اقتصاد سیاسی بین‌الملل، ۴ (۲): ۱۱۵-۱۰۱.
- صادقی، سید شمس‌الدین. (۱۳۹۴). چالش جهانی انرژی و موقعیت ژئواکونومیک ایران در ساختار نوین اقتصاد سیاسی بین‌الملل. چاپ اول. تهران: انتشارات الگوی پیشرفت، ۹۴.
- عزتی، عزت‌الله. (۱۳۹۰). ژئوپلیتیک. تهران: انتشارات سمت، ۱۰۶.
- غریب‌افزندی، داوود. (۱۳۹۲). اصول و مبانی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران: جستاری در متون راهبردی، در محمود یزدان فام، بررسی متون سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۲۸۷-۳۰۱.
- کریمی پور، یداله. (۱۳۹۹). ژئوپلیتیک کرانه‌های دریایی ایران با تأکید بر مدیریت یکپارچه ساحلی. تهران: انتشارات دانشگاه تربیت‌معلم، ۱۳۲.

- کریمی پور، یداله. (۱۳۹۴). جغرافیا نخست در خدمت صلح، چاپ اول. تهران: نشر انتخاب، ۷-۲۸.
- کمپ، جفری و رابرت هارکاو. (۱۳۹۳). جغرافیای استراتژیک خاورمیانه. ترجمه: سید مهدی حسینی متین، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۴۹.
- گل کرمی، عابد؛ کریمی پور، یدالله؛ متقی، افشین و ربیعی، حسین. (۱۳۹۷). تبیین ژئوپلیتیک سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر قابلیت‌های ژئواکونومیک. نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، ۱۸ (۴۹): ۳۷-۵۸.
- گنجی، محمدحسن. (۱۳۹۱). تقریظ، در ترجمه سیدحسن صدوق ونینی در: کلیدهای ژئوپلیتیک. تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- مختاری هشی، حسین و نصرتی، حمیدرضا (۱۳۹۹). امنیت انرژی و موقعیت ژئوانرژی ایران، فصلنامه بین‌المللی ژئوپلیتیک، ۶ (۲): ۱۱۵.
- ملکی، عباس. (۱۳۸۶). امنیت انرژی و درس‌هایی برای ایران، راهبرد یاس، ۱۲ (۹): ۲۱۸.
- [http:// www. EIA. doe. Gov](http://www.EIA.doe.Gov) OPEC Annual Statistical Bulletin 2017
- [http:// www. IEA. Org](http://www.IEA.Org)
- <https://iranian-studies.stanford.edu> www.lib.utexas.edu.
- Hunter, T, S, (2010). Iran's Foreign Policy in the Post-Soviet Era, Greenwood, Santa Barbara, California.
- Matutinovic, Igor. (2009). Oil and the Political Economy of Energy, Energy Policy, in press, corrected proof, March, 31 - 43.
- Nasr, V. (2006). Possibility of New War in the Region: Shia Raises, At: www.baztab.com. News code: 53150, 122 -135.
- Stanford Iran 2040 Project. (2017). The Future of Iran's Oil and Its Economic Implications, An Academic Platform for Research on Iran's Long – Term Sustainable Development, 8.